

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Abbasov Elvin Vaseh
(MAGİSTRANTIN A.S.A)

«Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergi və rüsumlarının rolu »

Mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060401 «Dünya iqtisadiyyatı»

İxtisaslaşma:

«Gömrük işinin təşkili»

İş müdafiəyə təqdim

Magistratura Mərkəzinin

edilmək üçün buraxılmışdır

direktoru

prof. Q.N.Manafov

Elmi rəhbər

Magistr proqramının rəhbəri

İ.e.n.M.M.Aslanova

Kafedra müdiri prof. A.Ş.Şəkərəliyev

BAKİ 2017

MÜNDƏRİCAT

Giriş

I FƏSİL BÜDCƏNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

- 1.1 Dövlət maliyyə sisteminin rolu
- 1.2 Bütçə gəlirlərinin formalaşmasına vergilərin təsiri

II FƏSİL BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA GÖMRÜK SİYASƏTİNİN ROLU

- 2.1 İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük tariflərinin rolu
- 2.2 Bütçə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergi və rüsumlarının iştirakı

III FƏSİL ÖLKƏDƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFI İLƏ GÖMRÜK-VERGİ RÜSUMLARININ ƏLAQƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

- 3.1 Müasir şəraitdə ixracın strukturunun qeyri-neft məhsulları hesabına genişləndirilməsi istiqamətləri
- 3.2 Respublikada vergi və gömrük daxilolmalarının proqnozlaşdırılması

Nəticə və təkliflər

Ədəbiyyat

GİRİŞ

İşin aktuallığı. Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçməsi və dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası onun tənzimlənməsinin müxtəlif üsullarından istifadə edilməsi ilə şərtlənir. Baxımsızlıq əldə edildikdən sonra Azərbaycanda sovet dövrünə məxsus inzibati-amirlik üsulları əsasında qurulmuş iqtisadi münasibətlərin ləğv edilməsi, bazar münasibətlərinin formalaşdırılması, əsaslandırılmış sosial iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, yeni iqtisadi təfəkkürün inkişafı istiqamətində bir sıra mühüm addımlar atılmışdır.

Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi istiqamətlərindən biri iqtisadiyyatın maliyyə rıçaqları vasitəsilə tənzimlənməsidir.

Maliyyə vasitəsilə tənzimləmə maliyyə üsullarının tətbiqi ilə iqtisadiyyatda makroiqtisadi tarazlığa nail olmaq olar. Bu iş də büdcə-vergi sahəsində aparılan əsaslı islahatlarla xarakterizə edilir. Ölkədə prioritet sahələrin inkişafı və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, habelə büdcə gəlirlərinin formalaşdırılması əsasən vergilər və rüsumlar hesabına baş verir.

Azərbaycanda büdcə gəlirlərinin formalaşmasında və xarici iqtisadi fəaliyyətin coğrafiyasının və miqyasının genişləndirilməsində gömrük vergi və rüsumlarının rolu fasiləsiz olaraq artır. Respublikada gömrük-tarif tənzimlənməsinin və gömrük ödənişləri mexanizminin təkmilləşdirilməsi əsas problemlərdən biridir. Qloballaşma şəraitində iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində, idxal - ixrac əməliyyatlarının və sahibkarlığın stimullaşdırılmasında vergi və gömrük sisteminin rolu get-gedə artır.

Rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatın və büdcə gəlirlərinin formalaşdırılmasında gömrük vergi və rüsumlarının yeri və rolunun qiymətləndirilməsinin, gömrük-tarif tənzimlənməsinin ölkə iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsini qarşıya qoyur.

İşin öyrənilmə səviyyəsi. Ölkədə büdcə gəlirlərinin formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsaslarının və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin

mühüm vasitəsi kimi çıxış edən gömrük-tarif siyasətinin təkmilləşdirilməsi məsələləri tanınmış iqtisadçı alimlərindən Ə.C.Muradov, A.Ş.Şəkərəliyev, M.M. Sadıqov, A.F.Musayev, S.M.Məmmədov, D.A.Bağirov, Ə.Ələkbərov, və s. xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərindən - A.Smit, V.R. Makkonell, R.M.Kempell, S.L. Brayn, M. Fridman, P.A. Samuelson, A.Laffer, A.N. Medvedev, R.İ. Ryabov, Q.L.Rabinoviç, V.M. Fedosovun elmi əsərlərində öyrənilmişdir. Belə ki, bu problemin çox aspektliyi və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi tədqiqat mövzusunun seçilməsinə əsas vermişdir.

İşin məqsəd və vəzifələri. İşin məqsədi ölkənin büdcə-vergi sisteminin müasir vəziyyətini qiymətləndirmək, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun vergi mexanizminin, bu sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaq qarşıya qoyulmuşdur.

İşdə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıda qoyulur:

1. Dövlət maliyyəsinin yeri və rolunu öyrənmək;
2. Ölkənin büdcə və vergi sahələrinin nəzəri-metodoloji əsasını tədqiq etmək;
3. Vergi və gömtük sisteminin beynəlxalq təcrübəsini araşdırmaq;
4. Ölkədə vergi və gömrük sisteminin inkişaf mərhələlərini, vergi-gömrük islahatlarının səmərəliliyini öyrənmək;
5. Ölkə büdcəsinin formalaşmasında vergi və rüsumların ayrı-ayrı növlərinin rolunu müəyyənləşdirmək;
6. Ölkə iqtisadiyyatının və XİF-in tənzimlənməsində gömrük-vergi siyasətinin səmərəliliyini araşdırmaq;
7. Qloballaşma şəraitində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində gömrük tariflərinin rolunu müəyyənləşdirmək;
8. Azərbaycanın gömrük-vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr irəli sürmək.

İşin predmeti və obyekt. İşin predmetini ölkədə büdcə gəlirlərinin formalaşmasının metodoloji əsasları və gömrük-tarif mexanizmi təşkil edir.

Obyekti isə iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin gömrük-tarif mexanizmi çıxış edir.

İşin nəzəri-metodoloji əsası. İşin nəzəri-metodoloji əsasını Prezidentin və Nazirlər Kabinetinin sosial-iqtisadi proqramların həyata keçirilməsi üzrə qəbul etdikləri qərarlar və sərəncamlar, normativ hüquqi aktlar, respublika və xarici ölkələrin tanınmış iqtisadçı alimlərinin əsərləri təşkil edir. İşdə müqayisə, mütləq, nisbi və orta kəmiyyət, və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

İşin informasiya bazasını Dövlət Statistika Komitəsinin, Vergilər Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin nəşr etdirdiyi bülletenlərin, məcmuələrin, materialları təşkil edir.

İşin elmi yeniliyi bunlardır:

1. Qloballaşma şəraitində iqtisadiyyatın vergi-gömrük sistemi vasitəsilə tənzimlənməsinin metodoloji əsasları, mühüm prinsipləri müəyyən edilir;
2. Hazırkı şəraitdə gömrük-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;
3. Gömrük-vergi daxilolmalarının müasir vəziyyəti və onun inkişaf istiqamətləri qiymətləndirilmiş, büdcə- vergi islahatının səmərəliliyinə təsir göstərən faktorlar müəyyənləşdirilmişdir;
4. Ölkədə gömrük-tarif siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm faktoru kimi gömrük ödəmələrinin və rüsumlarının klassifikasiyası verilmişdir;
5. Ölkədə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində, tənzimlənməsində, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində gömrük tarif və rüsumları müəyyən edilmişdir;
6. Ölkədə gömrük-vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində dövlətin əsas maliyyə planı olan dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşdırılmasında vergilərin əlverişli nisbətində təmin edilməsi, iqtisadiyyatın vergi, gömrük-tarif tənzimlənməsi mexanizminin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, makroiqtisadi sabitliyə nail

olunmasında onun rolunun gücləndirilməsi istiqamətində tədbirlərin, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

FƏSİL 1

BÜDCƏNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

1.1 Dövlətin maliyyə sisteminin rolu

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası milli iqtisadiyyatının bazar prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsini strateji yolkimi seçmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dövlətin inkişaf səviyyəsi, onun beynəlxalq aləmdə nüfuzu müəyyən mənada həmin ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Belə ki, dövlət bir sıra mühüm funksiyaları öz üzərinə götürməklə bazar iqtisadiyyatı mexanizminin tam və səmərəli fəaliyyətini həyata keçirməlidir.. Bu işin mühüm tərəfi işlək və səmərəli maliyyə-büdcə sisteminin yaradılmasıdır.

Ölkədə maliyyə-büdcə siyasətinin prioritetlərini dəyişməklə yalnız iqtisadiyyatdakı konyuktur tərəddüdlərin yumşaldılmasına deyil, həm də milli iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinə və tədricən inkişafına təsir göstərmək olar.

Dünya ölkələrində iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sisteminin müxtəlif üsulları tətbiq edilir. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün hər hansı üsulun tətbiqi mövcud şəraitdə respublikamızda baş verən iqtisadi proseslərin daha dərindən öyrənilməsinə, maliyyə tənzimləyicilərindən istifadə edərək iqtisadi inkişafın mümkün istiqamətlərinin öyrənilməsinə, dövlət maliyyəsinin rolunun öyrənilməsi olduqca vacibdir.

Ölkədə dövlət maliyyəsi vasitəsilə tənzimləmə - bu, konkret şəraitdə dövlətin məqsədəuyğun şəkildə və ardıcıl surətdə maliyyə metodlarından istifadə müxtəlif təsərrüfatlara təsir etməsi, iqtisadiyyatda makroiqtisadi tarazlığa və mütərəqqi inkişafa nail olunması prosesidir.

Müasir qloballaşma şəraitində dövlətin maliyyə-büdcə mexanizmi vasitəsilə istehsal prosesinə təsirinin əsas istiqamətləri bunlardır.

1. Respublikada büdcə subsidiyaları, pərakəndə satış qiymətlərinin saxlanması;

2. dövlət tərəfindən iqtisadiyyata investisiya yönəldilməsi;

3. Respublikada müəssisələrin birbaşa subsidiyalaşdırılması- onların kreditləşdirilməsi.

4. Ölkəmizdə Dövlət kreditinin alınması təsərrüfat subyektlərinin xüsusi vəsaitlərini riskdən azad edir və onların sərbəstləşdirilməsinə imkan yaradır;

5. Müstəsna hallarda pul-kredit məhdudiyyətlərinin qoyulması;

6. Zərurət yarandıqda bəzi məhsulların lisenziyalaşdırılması;

7. Ölkədə xüsusi ticarət üzrə qanunvericilik aktlarının tətbiq edilməsi;

8. Respublika üzrə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, böhranlı vəziyyətdə dövlət, məhdudlaşdırıcı siyasət də tətbiq edə bilər. Belə ki, müəyyən növ məhsulların buraxılışına məhdudiyyətlər qoya bilər. Dövlət ictimai tədbirlərin təşkilini öz üzərinə götürməklə, subsidiyalar və aşağı faizlə kredit verilməsini təmin etməklə təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi davranışını stimullaşdırma bilər.

Ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində vergilər, gömrük rüsumları, səhmlər, büdcə kəsiri və inflyasiyanın ictimai istehsalın artım sürətinə yığım və istehlak fondlarının yaranmasına, elmi-texniki tərəqqinin inkişafının stimullaşdırılmasına və dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına təsiri istiqamətləri ətraflı öyrənilir, iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklər aparılması istiqamətində XIƏ diqqət mərkəzində olmaqla, iqtisadiyyatın uzun müddətli inkişafına və bu inkişaf sürətinin artırılmasına əsaslanan təkliflər və tədbirlər işlənilir və həyata keçirilir.

Dünya ölkələrində dövlət maliyyəsi vasitəsilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və idarə edilməsinin nəzəri və praktiki əsası Con Meynard Keyns tərəfindən işlənilmişdir. C.Keyns «Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi» əsərində iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin zəruriliyini əsaslandırmış və onun üsullarını müəyyən etmişdir. C.Keyns ilk dəfə makroiqtisadi tənzimlənmənin əsaslarını işləmişdir. C.M.Keynsin nəzəriyyələri 1940-70-ci illəri əhatə edən bir dövrdə demək olar ki, bütün ölkələrdə maliyyə nəzəriyyələrinin yaranmasında və fiskal siyasətin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. XX əsrin 40-cı illərinin sonunda və 50-ci illərin əvvəllərində Avropa maliyyə elmində «sabitləşdirici

büdcə» nəzəriyyəsi yaranmışdır. Belə ki, o müddəaya əsaslanırdılar ki, inkişaf etmiş aparıcı sənaye ölkələrində ümumi daxili məhsulun 10%-dən 30%-ə qədəri büdcə vasitəsilə yenidən bölüşdürülür və onun başlıca funksiyasını iqtisadi tsiklin bütün mərhələlərini tənzimləməkdə görürdülər. Onlar büdcəyə iqtisadiyyatda sabitliyə, təsərrüfatda tarazlığa nail olmağın vasitəsi kimi baxırdılar. Bundan əlavə onlar , dövlət büdcəsi sabitləşdirici amilləri – ilk növbədə iqtisadi tsiklə birbaşa təsir göstərən vergiləri və dövlət xərclərini özündə birləşdirir. Amerika iqtisadçısı A. Hansenin fikrincə daxilolmaların və xərclərin nisbətinin dəyişməsi «sabitləşdirici büdcə» mexanizmini təşkil edir.

Belə ki, «Sabitləşdirici büdcə» nəzəriyyəsi mövcud olduğu dövr ərzində müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Onun inkişafının ilk mərhələsində bir sıra Avropa iqtisadçıları o fikri müdafiə edirlər ki, dövlət büdcəsi özünü tənzimləyən sistemdir. Belə ki, dövlətin müdaxiləsi olmadan iqtisadiyyata təsir göstərə bilən bir sıra «avtomatik sabitləşdirici» ünsürlərə malikdir. ABŞ iqtisadçıları göstərir ki, vergilər, borclar, dövlət xərcləri, işsizliyə görə ödənilən yardımlar, sosial sığorta ayırmaları və s. iqtisadi durumun istənilən dəyişikliyinə «avtomatik» reaksiya verir və bu da kənarlaşmanın miqyasını, tənəzzülün kəskinliyini zəifləyə bilər. Ölkədə canlanma dövründə dövlət büdcəsi məhdudlaşdırıcı, tənəzzül dövründə isə stimullaşdırıcı tədbirləri həyata keçirməlidir. İqtisadçı E. Hansen hesab edirdi ki, bu mexanizmin köməyi ilə iqtisadi tənəzzül amortizasiya olunur və canlanma zəifləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 50-ci illərin axırları 60-cı illərin ortalarında iqtisadiyyatın inkişafı nəticəsində «sabitləşdirici büdcə» nəzəriyyəsinin həmin dövrün tələblərinə tamamilə uyğun gəlməməsi onu əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirmişdir. Yenilənmiş nəzəriyyə «daxili», «avtomatik fəaliyyət göstərən qüvvənin» düşünülmüş qaydada işlənilib hazırlanmış «xarici» diskresion büdcə tədbirləri sistemi ilə tamamlanmasını nəzərdə tuturdu. Bu isə «sabitləşdirici büdcə və qabaqcadan düşünülmüş fəaliyyətin kombinasiyası» adlanırdı. ABŞ iqtisadçıları V.Şuls və S. Harris «vergi dərəcəsinin çevik düsturunu» işləyib hazırladılar. Belə ki, bu nəzəriyyəyə görə onların quruluşu istehsalın, qiymətin və məşğulluğun

dəyişməsinə əsaslanır. Q. Kaufman və D. Smitin əsərləri göstərdi ki, iqtisadiyyatı sabitləşdirən mexanizm kimi büdcədən səmərəli istifadə olunmasına yalnız pul və fiskal siyasətin bir-birinə uyğunlaşdırılması əsasında nail olmaq olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, keynsçilər qarşısında dövlətin ardıcıl fəal maliyyə siyasətinin nəticələri üzrə problemlər yarırdı. Elmi təhlilin məntiqi müsbət və mənfi kəsirli dövlət büdcəsinin müəyyən edilməsi zəruriliyinə səbəb olmuşdur.

İqtisadçı U. Hallerə görə mənfi kəsir iqtisadi böhranın təsiri altında yaranır. İstehsalın və məşğulluğun səviyyəsinin aşağı düşməsi büdcə gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarır. Dövlət büdcəsinin müsbət kəsiri maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi gedişində yaranır. «İnvestisiya və istehlak meyilliyin» həvəsləndirilməsinə istiqamətlənən dövlət maliyyə tədbirləri bir tərəfdən vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi, rüsum güzəştlərinin tətbiq edilməsi ilə, digər tərəfdən isə iqtisadiyyata müdaxilə üçün dövlət xərclərinin artımı ilə bağlıdır. Belə ki, mənfi kəsir avtomatik dəyişmə, müsbət isə diskresion nəticəsində yaranır.

Göstərmək lazımdır ki, Keynsçilər maliyyə siyasəti nəzəriyyəsinə böyük əhəmiyyət verirdilər. İsveç iqtisadçısı B. Hansen iqtisadi inkişafa maliyyə siyasətinin təsirinin 3 istiqamətini müəyyən etmişdir: 1) maliyyə siyasətinin milli gəlirin hərəkətinə hərtərəfli təsiri və onun bölüşdürülməsi gəlirin səmərəli formalaşmasına gətirib çıxarır. Belə ki, milli gəlirin yenidən bölgüsü vergilərin tutulması və dövlət tapşırıqlarının, transfertlərin, subsidiyaların alınması prosesində özünü göstərir; 2) vergilər, transfertlər, mal və xidmətlərin dövlət tərəfindən satın alınması sahəsində aparılan maliyyə siyasəti stimullaşdırıcı səmərəyə malikdir. Belə ki, istehlak və investisiya tələbatını stimullaşdırma bilər; 3) maliyyə vəsaitlərinin büdcə ilə xüsusi sektor arasında dövriyyəsi zamanı həm dövlətin, həm də xüsusi sektorun maliyyə vəsaitlərinin məbləği dəyişə bilər. Maliyyə siyasəti ayrı-ayrı şəxslərin və firmaların likvidlik vəziyyətinə təsir göstərir. Bu təsiri isə B. Hansen «likvidliyin səmərəsi» adlandırır.

ABŞ iqtisadçısı A. Ouken öz əsərlərində dövlətin maliyyə siyasətinin qısa müddətli konyuktur məsələlərin həll edilməsi ilə məhdudlaşdırılması müddəasını müəyyən etmişdir. A. Oukenin strateji məqsədi iqtisadiyyatın potensial imkanları,

yəni işçi qüvvəsinin və istehsal avadanlıqlarının tam məşğulluğu ilə istehsalın nail olunan faktiki səviyyəsi arasındakı uyğunsuzluğu aradan qaldırmaqdır. Belə ki, uyğunsuzluğun aradan qaldırılması nəinki iqtisadi tənəzzül dövründə, həm də canlanma dövründə istehsalın artmasını stimullaşdırma bilən maliyyə siyasətini tələb edir. A. Oukənə görə fikrincə bu əsasda böhranın qarşısını almaq, iqtisadi inkişafın dövriliyini təmin etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, A. Pikok və Q. Şou birməqsədli fiskal siyasətin ənənəvi keyns modelinin çoxməqsədli modelə dəyişdirilməsini təklif edirlər. Onlar göstərirlər ki, cəmiyyətin sosial rifahına nail olmaq üçün iki problemi həll etmək lazımdır. Belə ki, iqtisadi sabitliyin və artımın yüksək tempinin təmin edilməsi- bu iki problem dövlət xərcləri və vergilər sahəsində düşünülmüş maliyyə siyasəti yolu ilə həll edilə bilər. Burada fiskal siyasətin təhlilində başlıca diqqət uyğunsuzluğun kəmiyyətə aşkar edilməsinə yönəldilmişdir. Yeni yaradılmış dəyərin ilkin və təkrar bölgüsü prosesində yaranan mürəkkəb ictimai münasibətlər – sosial amillər bu kəmiyyət təhlilindən kənar qalır.

Belə ki, Milton Fridmenə görə, pul siyasəti işgüzar fəallığın qısamüddətli tənəzzülünün qarşısını ala bilməz. Belə ki, o bunun zəruriliyini görmür. Ona görə ki, işgüzar fəallığın mötədil tənəzzülü fayda gətirir: Zəif rentabelli, rəqabət qabiliyyəti olmayan təsərrüfatlar aradan qalxır, işsizlik əmək haqqının yüksəldilməsi uğrunda mübarizənin qarşısını alır. Milton Fridmen iqtisadi tsiklin hər bir mərhələsində dəyişən və bazar şəraitdən asılı olan keynsçiliyin qısamüddətli maliyyə siyasətini tənqid edir. Belə ki, dövlətin böhran mərhələsi üçün nəzərdə tutduğu tədbirlər həmişə gecikir və vaxtında deyil, iqtisadiyyatın dirçəliş mərhələsində həyata keçirilir. Bu isə böhranın passiv sosial-iqtisadi nəticələrini gücləndirmiş, milli gəlirin həcmində və məşğulluqda kənarlaşmaları artırmış, iqtisadiyyatın «öz-özünü tənzimləmə» imkanlarını azaltmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Neokonservatorlar keynsçilərin qəbul etdiyi «rifah dövləti» ideyasını rədd edirdilər. Tanınmış alim D. Middelton onu «məsuliyyətsiz cəmiyyət» adlandırır. Neokonservator konsepsiyaçıların dediyinə görə, keynsin fiskal siyasəti vəsaitlərin fəhlə sinfinin xeyrinə yenidən bölgüsünü təmin etmişdir. C.M. Keynes

hətta sosialist ideyalarının daşıyıcısı elan edilmişdir. Sosial sığorta sistemi xüsusi hücumu məruz qalmışdır. Neokonservatorlar onu sübut etməyə çalışırlar ki, sosial sığorta xərcləri sahibkarların üzərinə qoyulmuş əlavə vergi yüküdür. Belə ki, bir fakta diqqət yetirmək lazımdır ki, fəhlə sinfi üçün sosial sığorta mahiyyətinə görə öz-özünü sığortalamadır. Neokonservatorlar göstərir ki, sosial xərclərin ümumi səviyyəsi aşağı salınmalıdır. Belə ki, dövlət pensiya və müavinətləri cəmiyyətə əks təsir göstərir, əməyə olan stimulu zəiflədir, himayəçiliyə və hətta könüllü işsizliyə təkan verir. Bundan əlavə yeniliklərin həyata keçirilməsinə şərait yaradan işləri boğur, kapitalın yığılmasına maneçilik törədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Neokonservatizmin geniş yayılması və onun rəsmi tanınmasına baxmayaraq, o, Keyns ideyalarını sıxışdırma bilmədi. Hal-hazırda maliyyə nəzəriyyələri və təvribəsi üçün keynsçilik və neokonservatizm kimi iki böyük qarşıdurma xarakterikdir. 60-cı illərdə qərb iqtisadi mülahizələrində postkeynsçilik istiqaməti fəallaşmışdır. 50-ci illərin əvvəllərində keynsçi və neoklassik nəzəriyyələrinin bəzi müddəalarını tənqid edərək postkeynsçilər dövlət müdaxiləsinin təkmilləşdirilməsi üzrə köklü iqtisadi strategiya ilə çıxış edirdilər. Bütün bunlar isə islahatçılıq ideyalarını inkişaf etdirmiş və bir sıra Dünya ölkələrinin iqtisadi və maliyyə tədbirləri üçün nəzəri baza olmuşdur.

Dünyada Postkeynsçilər onların adlandırdığı kimi «gəlirlər siyasəti» nəzəriyyəsini yaratdılar. «Gəlirlər siyasətinin» əsas amalı sosial ehtiyaclara dövlətin ayırmalarının artırılması və əmək gəlirlərinə daha geniş vergi güzəştlərini tətbiq etməkdən ibarətdir. Bundan başqa milli gəlirdə əmək haqqı, mənfəət və dövlət gəlirlərinin nisbətlərinin həmkarlar təşkilatları, inhisarlar və hökumət arasında razılaşdırılmalıdır. Bundan əlavə Postkeynsçiliyin nümayəndələri gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsində effektivliklə ədalətliyin uzlaşdırılmasını göstərir. Belə ki, effektivlik məqsədinin reallaşdırılması cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqələri arasında vergilərin ədalətli bölgüsü ideyasına əsaslanmalıdır. Bu cür yanaşma dövlətin vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, effektiv və eyni zamanda sosial ədalətli vergi siyasətinin aparılması üçün olduqca vacibdir.

Bundan əlavə Postkeynsçilər kapitalizmdə maliyyənin qeyri-sabitliyi

konsepsiyasını inkişaf etdirirlər. ABŞ iqtisadçısı X. Minski göstərdi ki, bu cəhət əsasən kapitalizmə xasdır, bilavasitə maliyyə bazarının qeyri-sabitliyində birbaşa özünü göstərir. Bundan başqa maliyyə-kredit vasitələri iqtisadiyyatda pul sferasına, onun dəyişməsi ilə valyuta məzənnəsinə, qiymətli kağızlara, inflyasiyaya, deflyasiyaya təsir göstərilir. Belə ki, X. Minski maliyyə qeyri-sabitliyini aradan qaldırmaq üçün dövlətin fəaliyyətinin genişləndirilməsini irəli sürür. Yəni maliyyə bazarındakı qeyri-sabitlik istehsal sferasında ziddiyətlər yaradır. Bundan başqa optimal maliyyə və pul-kredit siyasəti iqtisadi inkişafın stabilləşməsinə müsbət təsir göstərə bilər və göstərir.

Hal-hazırda Qərb maliyyə mülahizələrinin inkişafı neoklassik və keynsçilik ideyalarının bir-birinə sıx nüfuz etdiyini göstərir. Bu isə son nəticədə yeni nəzəri istiqamətdə onların inteqrasiya cəhdlərini artırır.

Qloballaşma şəraitində Yuxarıda şərh edilmiş makroiqtisadi tənzimləmə nəzəriyyələrini təhlil etməklə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu nəzəriyyələrin hər biri özündə müsbət amilləri birləşdirir. Belə ki, makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsinə və iqtisadi inkişafın daha çox zəruri elementlərinin, məcmu tələb, təklif, əmtəə kütləsi, onun pul ekvivalentinin uyğunluğu, istehlak və yığım, əmanət və investisiyalar, işsizlik və inflyasiyanın mümkün həddi mühüm rol oynayır. Maliyyə vəsaitlərinin həcmi, cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələbatı, dövlət büdcəsinin gəliri, xərclərinin nisbəti, tədiyyə balansının aktiv və passivi, ictimai istehsal iştirakçılarının maraqlarının ödənilməsi, sabitləşdirilməsinə təsir etmək qabiliyyətini özündə birləşdirirlər.

Müasir qloballaşma şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin daha çox inkişaf etmiş mexanizmi Fransada, Hollandiyada, Almaniyada, Avstraliyada, Yaponiyada, Asiyanın və Latın Amerikasının bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrində özünü biruzə verir.

Azərbaycanın hazırkı iqtisadi durumunda neokeyns nəzəriyyələrinə daha çox üstünlük vermək, zəruri hallarda digər nəzəriyyələrə də müraciət etmək məqsədəuyğundur.

Hal-hazırda ölkəmizdə hazırkı iqtisadi şəraitə uyğun yaranan problemlərini həll etmək üçün dövlət maliyyəsi və onun inkişafı böyük rol oynayır. Belə ki,

dövlət maliyyəsi dövlətlə cəmiyyəti bir-birinə sıx bağlayan iqtisadi amilə çevrilmişdir. Ölkəmizdə dövlət quruculuğu, onun əsas funksiyalarının xalqın mənafeyinə uyğun yerinə yetirilməsi, ölkədə iqtisadi artımın əsas mənbəyi olan dövlət maliyyəsinin inkişafı tələb olunur. Dövlət maliyyəsi bir sıra sosial-iqtisadi problemləri həll edir:

1. Dövlət maliyyəsi vasitəsilə ölkənin ödəmə qabiliyyəti təmin edilir. Belə ki, ödəmə qabiliyyəti olmayan dövlət beynəlxalq aləmdə öz nüfuzunu itirir. Bu isə müvafiq olaraq özəl müəssisə və kompaniyaların zərərlə işləməsinə səbəb olur.

Azərbaycan ölkədə istehsal prosesinin, biznesin və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə normal şərait yaratmaq məqsədilə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından borc alır. Bu isə respublikanın ödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsinə və ona müvafiq olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına kömək edir.

2. Dövlətin əsas vəzifələri təkmilləşdirilməlidir. Dövlət hər bir sahənin və eləcə də, hər bir kəsin maliyyələşdirilməsini tam öz üzərinə götürə bilməz. Ölkədə zərurət yarandıqda sahələr maliyyələşdirilməlidir ki, bu xüsusi sahənin və sahibkarlığın gələcək inkişafına stimül yaratmış olsun.

Dövlət tərəfindən inhisarçılığın himayə edilməsinin optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi. Bu hal ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına özünün mənfəət təsirini göstərə bilər.

Bundan əlavə dövlət ölkədə azad rəqabətin inkişafına mənfəət təsir edən inhisarçılığın fəaliyyətini qanunla tənzimləməlidir. Göstərmək vacibdir ki, dünyanın bir sıra ölkələrində inhisarçılıq əleyhinə qanunlar fəaliyyət göstərir. Məsələn, Amerikanın, Fransanın, Yaponiyanın, Almaniyanın bu sahədə qəbul etdiyi qanunlar rəqabət qaydalarını müəyyən edir və azad rəqabətin inkişafına imkan yaradır.

Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda həyata keçirilən kompleks sosial-iqtisadi dəyişikliklər yeni bazar strukturlarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bununla yanaşı iqtisadi həyatda inhisarçılığın bu

və ya digər formasının fəaliyyət göstərir. Belə ki, inhisarçılığın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi azad rəqabətin inkişaf etdirilməsinin mühüm şərtidir.

Azərbaycanda inhisarçılığın tənzimlənməsinin hüquqi bazasını formalaşdırmaq üçün beynəlxalq standartlara uyğun olaraq bir sıra normativ-hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir. «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında», «Haqsız rəqabət haqqında», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında», «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında», «Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında» və qanunları, habelə «Vergi məcəlləsi», «Gömrük məcəlləsi» qəbul edilmişdir. Azərbaycanda bazar münasibətləri inkişaf etdikcə inhisarçılığı tənzimləyən qanunvericilik bazasında da dövrün tələbinə uyğun olaraq daim yenilənir.

Müasir qloballaşma şəraitində dünya ölkələrinin bu sahədəki təcrübələrinin müqayisəli təhlili sübut edir ki, sosial və iqtisadi proseslərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi hər bir quruluşun normal idarəedilməsində müstəsna rol oynayır. Dünya ölkələrində dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə dərəcəsi ölkənin inkişafının hər bir konkret tarixi dövründə əsas məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq fərqlənir. Bu isə tənzimlənmənin seçilən forma və metodları da müəyyən edilir. Hər bir dövlət vergi, maliyyə, qiymət ,pul-kredit siyasətini müəyyən edərkən ölkənin iqtisadi və sosial vəziyyətini hərtərəfli nəzərdən keçirməlidir. Belə ki, sosial və iqtisadi tələbatlara təsir göstərilməsinin seçilən forma və metodları cəmiyyətin inkişafının həm taktiki, həm də strateji xarakterli məqsəd və vəzifələri ilə bağlıdır.

Ölkə iqtisadiyyatı iqtisadi, o cümlədən vergi, rüsum formaları və metodları ilə dolayı tənzimləmə sisteminin tətbiq edilməsini tələb edir. Belə ki, dünya təcrübəsində bu cür tənzimlənmə sistemlərindən geniş istifadə olunur. Hazırkı problemlər vergi tənzimlənməsi proseslərinin nəzəri əsaslandırılması, iqtisadiyyatın tənzimlənmə sistemində onun yeri və rolu ilə əlaqədardır.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, araşdırma göstərir ki, dövlət yalnız fiskal funksiyanın yerinə yetirilməsində deyil, həm də dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunmasında işgüzar fəallığın artırılmasında yaxından iştirak edir. Belə ki, dövlət

tənzimlənməsi sistemi iqtisadi və sosial siyasətin inkişaf istiqamətlərinin dəyişməsinə uyğun olaraq daim t kmilləşməlidir.

1.2. Bütçə gəlirlərinin formalaşdırılmasına vergilərin təsiri

Müasir qlobal dünyada iqtisadi proseslərin dövlət maliyyəsi vasitəsilə tənzimlənməsi sisteminin əsasını gəlirlərin bölgüsü təşkil edir. Bu isə respublikada iqtisadi tsiklin dövriliyinin tam təmin olunması və əhalinin sosial ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə pul vəsaitlərinin mərkəzləşdirilməsini tələb edir. Ölkədə iqtisadiyyatın və sosial sahənin maliyyə əsas kimi bütçə çıxış edir. Bütçə sosial-iqtisadi proqramların həyata keçirilməsinə zəmin yaratmaqla, iqtisadiyyatın əsas sahələrinin inkişafında, ətraf mühitin mühafizəsində, struktur problemlərin həll edilməsində, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsində, dövlətin digər vəzifələrinin yerinə yetirilməsində müstəsna rol oynayır. Dövlət budcəsi təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin etmək üçün ictimai məhsulun dəyərini bir hissəsinin yenidən bölgüsünü həyata keçirmək məqsədilə dövlət və istehsal sahələri arasında yaranan pul vasitələrinin imperativ sistemini özündə birləşdirir.

Cəmiyyətdə ictimai tələbatın ödənilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş fondun yaradılması, istifadə edilməsi ilə əlaqədar dövlətlə müəssisə, təşkilat, əhali, eləcə də dövlət hakimiyyət orqanları arasında yaranan pul münasibətləri, bütçə münasibətlərini təşkil edir. Dövlət bütçənin mahiyyəti onun həyata keçirdiyi funksiyalarda özünü göstərir. Dövlət bütçəsi mərkəzləşdirilmiş ümumdövlət pul vəsaiti fondunun yaradılması, bu fondun istifadə edilməsi, bütçə vəsaitlərinin hərəkətinə nəzarətin həyata keçirilməsi kimi mühüm funksiyaları yerinə yetirir. Bununla yanaşı sosial-iqtisadi inkişaf prosesini tənzimləyir.

Azərbaycanda həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar dövlət bütçəsində də kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə təsir göstərir. Dövlət bütçənin gəlirlərdən ibarət olan hissəsi cəmiyyət üçün maliyyə-pul vəsaiti bazasıdırsa, xərclər bölməsi ümumdövlət ehtiyaclarının ödənilməsi üçün vasitədir. Bütçə vergilərdən və qeyri-vergi ödənişlərindən rüsum təşkil olunur ki, burada vergilərin xüsusi çəkisi daha yüksəkdir.

Ölkədə vergilər cəmiyyətdə bölgü və yenidən bölgü münasibətlərini, yəni dəyərin onu yaradan subyektlərdən dövlətə doğru hərəkətini əks etdirir. Belə ki, mülkiyyətçilərin gəlirlərinin bir hissəsinin ümumdövlət istifadəsi üçün alınması, dövlətin həyati əhəmiyyətli ehtiyaclarının təmin olunması zəruriliyindən irəli gəlir.

Belə ki, ölkədə sosial-iqtisadi hadisə kimi, vergilər dövlət, yerli hakimiyyət orqanları ilə vergi ödəyiciləri, müəssisə, firma və ev təsərrüfatları arasındakı qarşılıqlı münasibətləri göstərir. Ölkədə vergilər vasitəsilə milli gəlirin, əhalinin pul gəlirlərinin bir hissəsi məcburi qaydada dövlət büdcəsinə daxil olur. Gəlirlərin bölgüsü və istifadəsi nəticəsində dövlətin iqtisadi tələbatları təmin edilir. Bundan əlavə makro və mikro səviyyədə ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsi təmin edilir.

Dövlət mövcud xərclərinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə verginin ictimai istehsalın iştirakçılara təsiri ölkə əhalisinin gəlirlərinin bölgüsündə, iqtisadi subyektlərin təsərrüfat davranışında baş verən dəyişikliklə xarakterizə olunur. Belə ki, vergilərin iqtisadi məzmunu təsərrüfat subyektlərinin, habelə fiziki şəxslərin dövlətin maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması sahəsindəki məsələləri əhatə edir.

Bundan başqa vergilər və onun strukturu elə qurulmalıdır ki, bunların köməyi ilə iştirakçılar tərəfindən formalaşdırılan gəlirlər dövlətin mənafeyinə uyğun olaraq yenidən bölüşdürülsün.

Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmanın hər bir mərhələsində vergilərin məzmunu onların funksional təyinatı ilə xarakterizə olunur. Bundan başqa vergilər stimullaşdırıcı, tənzimləyici, bölüşdürücü, fiskal, uçot-nəzarət, məhdudlaşdırıcı vəzifələr yerinə yetirir.

Hal-hazırda vergilərin vəzifələri dəyərin bölgüsü və yenidən bölgüsü vasitəsi ilə həyata keçirilir. Belə ki, bölgü münasibətlərinin xüsusi fiskal vasitəsi kimi vergilərin bölüşdürücü vəzifəsi meydana çıxır.

Ölkədə fiskal vəzifə vasitəsilə vergilərin əsas təyinatı – büdcə sistemində və büdcədən kənar fondlarda cəmləşən və dövlətin mühüm funksiyaların həyata keçirilməsi üçün lazım olan maliyyə vəsaitlərinin formalaşması baş verir.

Respublikada vergilərin stabil şəkildə tutulması və yığılması əsasında büdcə gəlirlərinin yaradılması dövlətin özünü iri bir iqtisadi subyektə çevirir.

Respublikamızda iqtisadi kateqoriya kimi vergilərin digər bir funksiyası vergi daxilolmalarının kəmiyyəti ilə dövlətin maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatının müqayisə edilməsidir. Belə ki, nəzarət vəzifəsi nəticəsində vergi mexanizminin effektivliyi qiymətləndirilir. Bundan başqa maliyyə vəsaitlərinin hərəkətinə nəzarət həyata keçirilməklə büdcə-vergi siyasətinə, habelə vergi sisteminə dəyişikliklər olunması zərurəti meydana çıxır.

Ölkədə vergilərin tənzimləyici vəzifəsi güzəştlər və sanksiyalar formasında təzahür edir. Vergi sanksiyaları maliyyə proseslərinə nəzarət vəzifəsini əsaslandır. Ölkədə vergi nəzarətinin aparılmasının forma və metodları qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Respublikada vergilərin hər birinin fəaliyyəti elə təşkil olunmalıdır ki, onun fiskal və tənzimləyici vəzifələrinin nisbi tarazlığı təmin edilsin. Bu isə birbaşa və vasitəli vergilərin əlverişli nisbətinə nail olmaq olar. Praktikada vergi tutulması dərəcəsinin əlverişli olması özünü büdcənin formalaşmasında daha geniş biruzə verir.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş vergilərin məcmusunu, onların qurulma prinsiplərini və tutulması üsullarını göstərir.

Dünyada vergiqoymanın prinsipləri ilk dəfə olaraq Adam Smit tərəfindən formalaşdırılmışdır. Adam Smit göstərir ki, hər bir şəxsin ödəməli olduğu vergi dəqiq müəyyən olunmalıdır. Bundan əlavə ödəniş müddəti, ödəniş üsulu, ödəniş məbləği- vergi ödəyənlər və digər şəxslər üçün aydın olmalıdır. Bununla yanaşı hər bir vergi elə düşünülməli və hazırlanmalıdır ki, xalqdan dövlət xəzinəsinə ayrılan hissə mümkün qədər az olsun.

Dünya ölkələrinin iqtisadçılarından S.Sismondi, M.Fridman, A.Vaqner də öz nəzəriyyələrində vergiqoymanın prinsiplərini öyrənmişlər. Alman iqtisadçısı A.Vaqner tərəfindən vergiqoymanın prinsiplərinin sistemli şərhə müasir dövrdə öz əhəmiyyətini itirməmişdir. A.Vaqner vergilərin elastikliyi, etik normalara

uyğunluğu, ədalətlik prinsipi, vergilərin ümumiliyi, vergi tutulması ilə əlaqədar xərclərin maksimum azaldılması kimi prinsiplərə üstünlük verir.

Yuxarıda deyilənlərlə yanaşı vergitutmanın aşağıdakı əsas hüquqi prinsipləri vardır: 1) Vergi yükü prinsipi. 2) Vergilərin qanunla müəyyən edilməsi prinsipi. 3) Vergilərin ödəyicilərinin qeyri-qanuni vergilərdən dövlət tərəfindən müdafiə edilməsi prinsipi. 4) Vergi qanunlarının qeyri vergi qanunlarından üstün tutulması prinsipi. 5) Bütün vergi elementlərinin vergi qanununda əks edilməsi prinsipi. 6) Dövlətin və vergi ödəyicilərinin maraqlarının uyğunluğu prinsipi.

Azərbaycanın vergi sistemi istehsala, onun strukturuna, iqtisadi resursların səmərəli bölüşdürülməsinə, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə iqtisadi təsir mexanizmi kimi özünü biruzə verir.

Ölkəmizdə vergilər vasitəsilə, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının stimullaşdırılması, istehsal fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, dünya bazarında yerli müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə, effektiv iqtisadiyyatın yaranmasına şərait yaradır.

Ölkəmizdə rüsumlar vergilər iqtisadiyyatın maliyyə tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi kimi özünü göstərir. Bundan əlavə dövlət vergi sistemindən istifadə edərək iqtisadiyyatın inkişafına maliyyə təsirini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi sistemi ölkədə tələb və şərtlərinə uyğun qurulmalıdır. Onun konseptual əsası iqtisadi strukturla əlaqələndirilməlidir ki, vergi münasibətləri mövcud reallığın şərtlərinə cavab versin. Azərbaycanda vergi sisteminin tərkibi və quruluşu iqtisadiyyatın real imkanlarına uyğun müəyyənləşdirilməli və bu sistem ölkədə iqtisadi artıma xidmət etməlidir.

Respublikada vergi daxilolmalarından istifadənin istiqamətinə görə onların bölgüsü vergitutmanın quruluşunu müəyyən etmək üçün vacib amil hesab edilir.

Respublikada vergiqoymanın mənşəyinin aydınlaşdırılması bir sıra amillərlə bağlıdır: 1) Vergi sisteminin yaranması və inkişafı, dövlətin yaranması, onun təsərrüfat tələbatının və fəaliyyət istiqamətlərinin dəyişməsi ilə bağlıdır. 2) Vergilər, dövlətin mövcudluğunun və inkişafının, habelə milli və dünya bazarının formalaşmasının və fəaliyyət göstərməsini ifadə edir. 3) Vergilər bazar sisteminin

əlaməti, ayrılmaz hissəsi olmaqla dövlət gəlirlərinin aparıcı mənbəyi və tənzimləmə vasitəsi hesab edilir.

Nəhayət, bundan əlavə vergi sisteminin islahatı dövlətin və iqtisadiyyatın inkişaf mərhələləri ilə şərtlənir. Vergi sisteminin formalaşdırılması vergi vasitələrinin qurulmasının və struktur təşəkkülün ümumi cəhətlərinə və təşkilati prinsiplərinə əsaslanır. Burada məcburilik, bərabərlik, ədalətlik, ümumilik, inzibati sadəlik, çeviklik, sabitlik, effektivlik, ödəmə qabiliyyətlilik, mütərəqqilik, proporsionallıq aiddir.

Dünya ölkələrində vergilərin müxtəlif təsnifatları vardır. Vergiləri ümumiləşdirərək üç qrupa bölmək olar:

- a) tutulma üsulundan asılı olaraq - birbaşa və vasitəli vergiləri ;
- b) vergi dərəcələri ilə gəlirlər arasındakı nisbətə uyğun olaraq- progressiv, regressiv və proporsional vergiləri;
- c) vergi daxilolmalarının istiqamətindən asılı olaraq – dövlət və yerli vergiləri.

Dünya ölkələrində birbaşa və vasitəli vergilərin əsas növlərinin tutulması təcrübəsinin öyrənilməsi onların vəzifələri müəyyən etməyə, iqtisadi tsiklin müəyyən mərhələsində tətbiq edilməsinin məqsədəuyğunluğunu aşkar etməyə şərait yaradır.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrdə vergilərin quruluşunun təhlili onun metodoloji əsaslarının formalaşdırılmasına imkan vermişdir. Ölkədə vergilərin sayının və növlərinin, aparıcı formalarının müəyyən edilməsi konkret vaxtda onların əsas vəzifəsində asılı olaraq həyata keçirilir. Belə ki, büdcə sisteminin formalaşdırılması xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq dövlət və yerli səviyyələrdə vergilərin quruluşunun və stavkaların nisbətinin müəyyən edilməsi öz növbəsində büdcə sisteminin üfüqi və şaquli maliyyə tarazlığının təmin edilməsi zəruriliyini tələb edir.

Qeyd etmək vacibdir ki, vergilər yalnız dövlət hakimiyyətinin atributu deyil, həm də dövlət siyasətinin tərkib ünsürüdür. Ölkə və dünya təsərrüfatı çərçivəsində inkişaf edən iqtisadi, sosial və siyasi proseslər vergi sisteminin daim

təkmilləşdirilməsi. Belə ki, dövlət vergitutmanın qaydalarının dəyişdirilməsinə istiqamətlənən hökumət tədbirlərini özündə birləşdirən diskresion vergi siyasətini formalaşdırır. Bunun vasitəsilə dövlət makroiqtisadi sabitliyə, iqtisadi ehtiyatların və gəlirlərin yenidən bölgüsünə, tam məşğulluğun təmin edilməsinə nəzarət edir. Vergi siyasətinin məzmunu vergilərin funksional təyinatının dövlət tərəfindən həyata keçirilmə dərəcəsi və məqsədli istiqamətliliyi ilə səciyyələnir.

Ölkəmizdə mikrosəviyyədə vergi tənzimlənməsinin məqsədi rəqabətqabiliyyətliliyin saxlanması və inkişafına, bazar strukturlarının formalaşdırılmasına, investisiyanın, elmi tədqiqat işlərinin stimullaşdırılmasına, iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə, ödəmə qabiliyyətli tələbə qiymətə təsir göstərir. Belə ki, mikrosəviyyədə vergilər başlıca olaraq stimullaşdırıcı rol oynayırlar.

Ölkədə makrosəviyyədə vergi tənzimlənməsi iqtisadiyyatın stabilləşdirilməsi və tənzimlənməsində, iqtisadi artımın, məşğulluğun təmin edilməsində, inflyasiyanın aşağı salınmasında, sosial infrastrukturun formalaşmasında mühüm rol oynayacaq. XİF sferasında dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyalılığın səviyyəsinin yüksəldilməsini, beynəlxalq ticarətin, kapitalın, işçi qüvvəsinin miqrasiyasının tənzimlənməsi, stimullaşdırılmasını, innovasiya proseslərinin, həmçinin artmasına birbaşa təsir göstərir. Makrosəviyyədə isə büdcə siyasətinin əsasını təşkil edən vergilər ilk növbədə fiskal vasitə kimi iştirak edirlər.

Respublikada vergi siyasətinin formalaşmasının metodoloji prinsiplərinə bunları aid etmək olar:

1. Ölkədə vergi təsirinin təşkilati-hüquqi forma və metodlarının, vergi tənzimlənməsi modelinin nəzəri əsasının öyrənilməsi;
2. Mövcud iqtisadi tsiklin müəyyən mərhələsində cəmiyyətin tələbatına müvafiq olaraq vergi sahəsində düzəlişlər etməyə imkan verən çevik vergi mexanizminin yaradılması;
3. Respublikada valyuta-maliyyə tənzimlənməsi də daxil olmaqla vergi siyasətinin büdcə, pul-kredit sistemləri ilə uyğunlaşdırılması.

Dünyada vergitutma nəzəriyyə və praktikasında vergilərin formalaşdırılması, bölgüsü, istifadəsi zamanı dövlətin təsir mexanizmini müxtəlif şəkildə izah edən 2 nəzəri model-neokeyns və neoklassik model mövcuddu.

Neokeynsçilər vergilərin səviyyəsinin dəyişdirilməsi, işgüzar fəallığı saxlamaq məqsədilə onların azaldılmasının, canlanma, yüksəliş dövründə onların artırılmasının, neoklassiklər yığının yüksək dərəcəsini saxlamaq, vergi bazasını genişləndirmək üçün vergilərin əhatə səviyyəsinin genişmiqyaslı, məqsədmüvafiq aşağı salınması əsasında vergi tənzimlənməsi mexanizminin formalaşdırılmasının zəruri olduğunu gösrərirlər.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlət milli iqtisadiyyata vergi təsirini onun inkişaf mərhələsindən, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq birbaşa, vasitəli, stimullaşdırıcı, tənzimləyici vergi formaları vasitəsilə icra edir. Bundan əlavə, təcrübədə mikro və makrosəviyyədə iqtisadiyyatı tənzimləmək üçün bir metodlardan da istifadə olunur:

1. Vergilərin dərəcəsinin yüksəldilməsi, yaxud yenilərinin tətbiq olunması;
2. Müəyyən vaxtda, yaxud müəyyən ərazidə vergi dərəcəsinin dondurulması;
3. Vergilərin strukturunun dəyişdirilməsi;
4. İstehsal növləri üzrə differensiallaşdırılmış vergi dərəcələrinin tətbiq olunması;
5. Ölkənin vergi sisteminin beynəlxalq standartlara uyğun gəlməsi;
6. Vergi ödəyicilərinə müəyyən vergi güzəştlərinin, əlavələrin tətbiq olunması;
7. Müəssisələrdə sürətləndirici amortizasiya sisteminin tətbiq olunması;
8. Ölkədə investision vergi güzəştlərindən istifadə olunması;
9. Müxtəlif sahələrdə regionlarda sahibkarlığı, işgüzar fəallığı, ixracat sisteminin stimullaşdırılması, elmi-tədqiqat işlərini stimullaşdıran çoxlu xüsusi vergi güzəştlərinin tətbiq olunması.

Ölkədə onun müvafiq sahələrində fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə sabitləşdirici vergi siyasətinin həyata keçrilmə dərəcəsi valyuta-maliyyə tənzimlənməsi də daxil olmaqla onun büdcə, pul-kredit siyasəti ilə qarşılıqlı əlaqələndirilməsini tələb edir.

Respublika vergi və büdcə siyasətinin uyğunlaşdırılması zəruriliyi vergilərin, büdcə xərclərinin bir-birindən aslıdır. Respublikada vergi daxilolmalarının həcmi büdcəni formalaşdırarkən planlaşdırılan dövlət, transfert ödəmələrin məbləğindən birbaşa aslıdır. Buna görə də dövlət xərclərində nəzərdə tutulan dəyişikliyə müvafiq olaraq vergitutma sisteminin quruluşuna da düzəlişlər olunur. Bundan başqa büdcəni yaradarkən vergilər dövlət xərclərinin formalaşdırılmasının məhdudlaşdırıcı amillərdən biri kimi çıxış edir. Ölkədə vergi daxil olmaları ilə müqayisədə dövlət xərclərinin kəmiyyətinin dəyişməsi ümumi tələbə, milli gəlirin həcminə, ümumi istehsala, əhalinin məşğulluğuna əks təsir edir. Belə ki, əlaqədar olaraq stabilləşdirici vergi siyasətinin təsiri dövlət transfert ödəmələrinin azaldılması, vergilərin yüksəldilməsinin düzgün uyğunlaşdırılmasından aslıdır. Bu isə tələbin arzu olunan səviyyədə, iqtisadi sistemin stabil vəziyyətdə saxlanmasını tələb edir.

Ölkədə iqtisadiyyata stabilləşdirici vergi siyasətinin təsir dərəcəsi həyata keçirilən pul-kredit siyasəti ilə sıx əlaqədardır. Belə ki, yalnız vergilərlə təsir etmə pul kütləsinin həcmnin, faiz normasının, valyuta məzənnəsinin dəyişməsinə səbəb olur. Bundan başqa ölkənin tədiyə balansının, milli gəlirin, investisiya qoyuluşlarının, ixracın həcmnin dəyişilməsinə təsir edir. Başqa tərəfdən tədavüldə olan pulun miqdarının dəyişməsi vergi mexanizminin fəaliyyət formasını dəyişir. Bu isə son nəticədə faiz normasının, istehsalın həcmnin, qiymətin real səviyyəsinə təsir göstərir. Bütün bunlar pul-kredit mexanizmi vasitəsi ilə milli iqtisadiyyatın qarşısında duran iqtisadi məsələlərdən asılı olaraq diskresion vergi siyasətinin təsiri zəifləyə və ya güclənir. Belə ki, dövlət stimullaşdırıcı, qoruyucu vergi tədbirləri ilə məhdudlaşdırıcı, genişləndirici pul-kredit siyasətini qarşılıqlı uyğunlaşdırmalıdır.

Ölkədə vergi siyasətinin həyata keçirilməsi vasitəsi vergi mexanizmidir. Vergi mexanizmi müvafiq vergi siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə dövlətin istifadə etdiyi müxtəlif təşkilati-hüquqi forma, metodları özündə birləşdirir. Dövlət AR vergi qanunvericiliyi vasitəsilə ona hüquqi forma verir.

Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının yaradılmasının əsas şərtlərindən biri, ona müvafiq dövlət tənzimləmə vasitələrinin mövcuddur. Respublikamızın maliyyə mexanizmində iqtisadiyyatın vergi vasitəsilə tənzimlənməsi problemləri mühüm rol oynayır. Belə ki, ölkənin maliyyə sisteminin inkişaf etdirilməsinin ən mühüm və mürəkkəb problemi vergilər və onların tətbiqidir.

Azərbaycanda 1991-cı ildən başlayaraq milli dəyərlərə söykənən ölkənin yeni vergi sisteminin formalaşdırılması həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanda vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergi bazasının möhkəmləndirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması, habelə vergi işinin beynəlxalq səviyyəyə uyğun olaraq qurulması məqsədilə ölkəmizin hazırki sosial-iqtisadi durumuna uyğun vergi sistemini əks edən yeni «Vergi məcəlləsi» qəbul olunmuşdur. Bu məcəllə ölkədə vahid, stabil, vergi mexanizminin qurulması, onun hüquqi bazasının əsaslandırılması, proporsional vergi sisteminin yaradılması, vergi növlərinin müəyyən edilməsi, sayının azaldılması, vergi yükünün ödəyicilərinin və dövlətin qarşılıqlı mənafeləri nəzərə alınması, vergilərin ödənilməsi, yığılması qaydaları, vergi xidməti orqanları, eləcə də vergi ödəyicilərinin hüquqları, vəzifələri, vergi nəzarəti öz əksini tapmışdır.

Ölkəmizin «Vergi Məcəlləsinə» əsasən, AR vergilər dövlət vergiləri, muxtar respublika (MR) vergiləri və yerli vergilərə (bələdiyyə vergiləri) bölünür.

Respublikada dövlət vergilərinə- AR bütün ərazisində ödənilməli olan vergilər, MR vergilərinə - Naxçıvan Muxtar Respublikasının (MR) qanunları ilə müəyyən edilən və ödənilən vergilər və yerli vergilərə isə - bələdiyyə qərarlarına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazisində ödənilən vergilər daxildir.

Ölkədə dövlət vergilərinə (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa), hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi, aksiz vergisi, hüquqi

şəxslərin əmlak vergisi, hüquqi şəxslərin torpaq vergisi, mədən vergisi, fiziki şəxslərin gəlir vergisi, yol vergisi və sadələşdirilmiş vergilər aiddir.

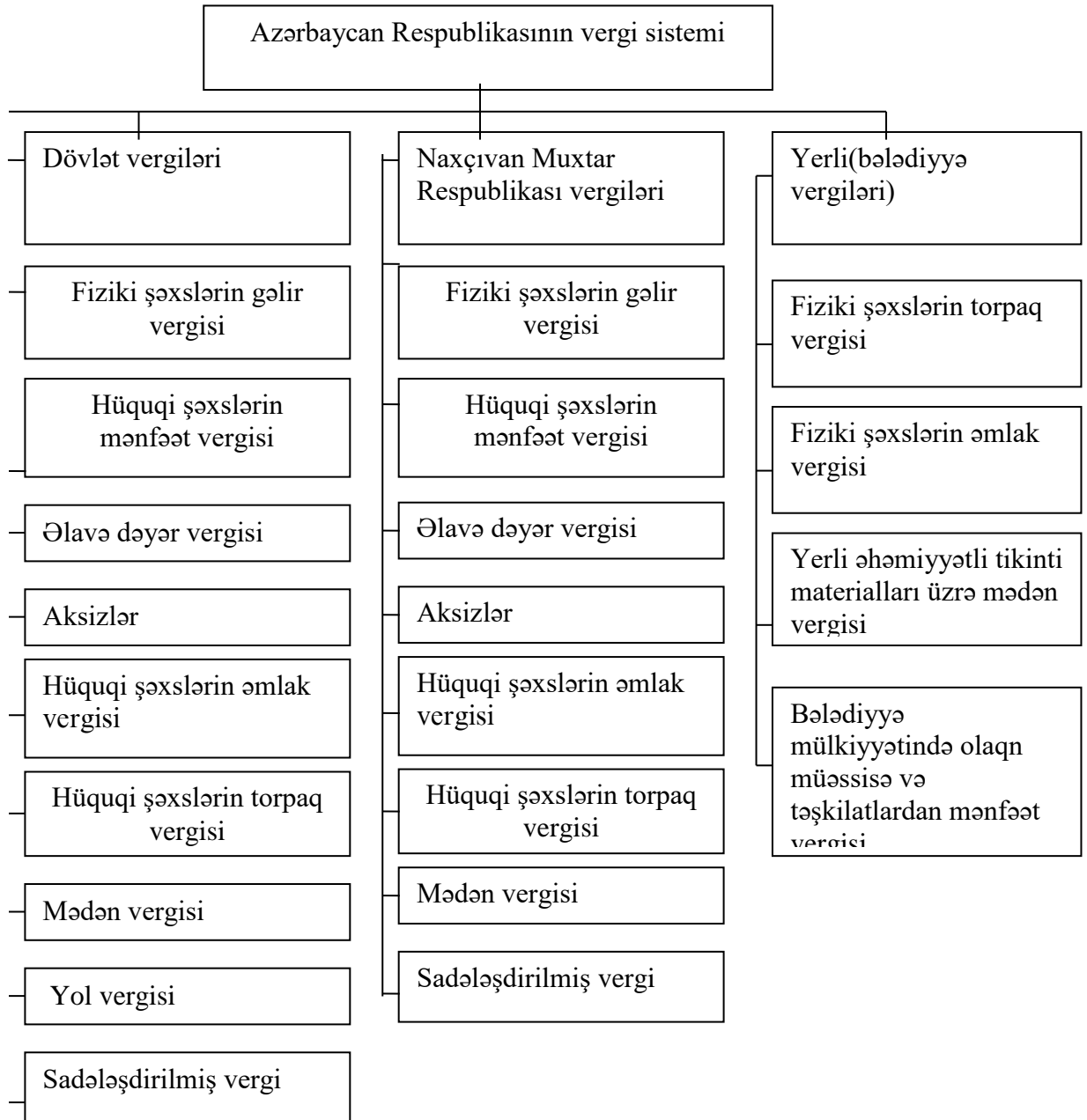
Naxçıvan Muxtar Respublika vergilərinə (yol vergisi istisna olmaqla) dövlət vergilərinə aid edilən bütün vergi növləri aid aiddir.

Yerli (bələdiyyə) vergilərinə isə fiziki şəxslərin torpaq vergisi, fiziki şəxslərin əmlak vergisi, yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi, bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi edilir.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemini 1 sayılı sxemdəki kimi vermək olar. (sxem 1.1.)

Ölkəmizdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi kimi çevik vergi sisteminin formalaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər (yəni «Vergi Məcəlləsinin», «Büdcə sistemi» haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun) nəticəsində büdcənin gəlir və xərclərinin dinamikasında onun iqtisadiyyata təsir miqyasının artmasında müsbət meyllər müşahidə olunur.

Sxem 1.1 Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin sxemi

II FƏSİL BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA GÖMRÜK SİYASƏTİNİN ROLU

2.1. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük tariflərinin rolu

Ölkədə iqtisadi təhlükəsizlik – ölkənin müstəqilliyinin əsas şərti, sabitliyin təminatçısı, cəmiyyətin yüksək həyat səviyyəsinin təminatçısıdır. İqtisadi təhlükəsizlik cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin, dövlətin, habelə şəxsiyyətin mühüm amili olmaqla, iqtisadiyyatın daxili, xarici amillərin mənfi təsirindən qorunmasıdır. Ölkədə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması hər bir ölkənin mühüm milli əsas vəzifəsidir. Belə ki, iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi sistemin zəruri keyfiyyət göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Əhalinin yüksək həyat səviyyəsinin təmin edilməsini, müxtəlif tənzimləmə vasitələrilə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsini, habelə milli dövlət maraqlarının ödənilməsinə nəzərdə tutur. İqtisadi təhlükəsizlik göstəricisi mürəkkəb daxili struktura malikdir və bunun da 3 əsas istiqaməti vardır.

- A) İqtisadi azadlıq mütləq mənə daşımır. Belə ki, beynəlxalq əmək bölgüsü müxtəlif ölkələrin milli iqtisadiyyatını bir-birindən asılı vəziyyətə gətirir. Bu isə iqtisadi azadlıq milli sərvətlərə nəzarət edilməsinin, müəyyən bir məhsulun istehsalının, səmərəliliyinin, keyfiyyətinin elə səviyyəyə çatdırılmasıdır ki, həmin məhsul xarici ticarətdə bərabər şərtlərlə iştirak etsin və rəqabətqabiliyyətliyini təmin etsin.
- B) Ölkə iqtisadiyyatın stabilliyini, müxtəlif mülkiyyət formalarının və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmasını təmin etmək. Belə ki, ölkədə qeyri-sabitliyə səbəb ola bilən mənfi halların və sosial problemlər yarada bilən amillərin qarşısının alınması.
- C) İntestisiya, innovasiya proseslərinin inkişafı, istehsalın modernləşdirilməsi üçün münbit şəraitin yaradılması. Bununla yanaşı işçilərin ixtisaslaşması və təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Ölkədə İqtisadi təhlükəsizliyi göstərən əsas göstəricilər:

1. Ölkədə iqtisadi artım, milli gəlirin dinamikası, strukturu, sənaye məhsulunun həcmi artım surəti.
2. Respublikanın ölkənin təbii sərvətləri, istehsal, elmi-texniki potensialı;
3. Ölkədə təsərrüfat mexanizminin dinamikliyi, xarici amillərin təsirinədən asılılığı- inflyasiya səviyyəsi, büdcə kəsiri, xarici iqtisadi amillərin təsiri, milli valyutanın stabilliyi, daxili və xarici borcların həcmi;
4. Ölkə əhalisinin həyat səviyyəsi- əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM, gəlirlərin fərqləndirilməsi, əhalinin əmək qabiliyyətliliyi, əhalinin maddi nemətlərlə, xidmətlərlə təminatı.

Ölkədə iqtisadi təhlükəsizlik – milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafına şərait yaradan, dövlətin əhalinin hər bir üzvünün tələbatını ödəmək qabiliyyətində olan, daxili və xarici bazarda rəqabətqabiliyyətini təmin edə bilən, müxtəlif təhlükə və itkilərin qarantı kimi çıxış edən daxili və xarici amillərdən ibarətdir.

Ölkədə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi iqtisadi, inzibati metodlarla, habelə xarici ticarətin tam sərbəstləşdirilməsinə əsaslanan tarif və qeyri-tarif metodu ilə həyata keçirilir. Belə ki, iqtisadi metodlarla dövlət tənzimlənməsi xarici iqtisadi siyasət sahəsində iqtisadi vasitələrin öyrənilməsinə tələb edir. Mövcud metodları tətbiq etməklə, dövlət xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan müəssisə və firmaların maraqlarına əsaslı şəkildə təsir edir.

Mövcud inzibati metodlar – cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq dövlətin qanun və normativlərə əsasən XİF məşğul olanlara təsiri.

Ölkədə tətbiq edilən tarif metodu- XİF-in əsas tənzimləmə vasitəsidir. Mövcud iqtisadi tənzimləmə metodlarından fərqli olaraq gömrük - tarif tənzimlənməsi istisna hal kimi qəbul edilir. Tarif tənzimlənməsi daxili bazarın xarici rəqabətdən müdafiəsinə yönəldilir. Belə ki, bu işdə idxal rüsumları həlledici rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin digər bir üsulu qeyri-tarif tənzimlənməsidir.

Dünya ölkələrində XİF-in qeyri-tarif tənzimlənməsinin 50-dən çox metodu vardır. Belə ki, müxtəlif vergi və yığımların, xarici iqtisadi fəaliyyətin kəmiyyət

məhdudiyətlərinin reqlamentləşdirilməsi, lisenziyalaşması, təhlükəsizliyin milli standartları, ekoloji normaları, idxal mallarının texniki yolları və s. aid etmək olar.

Beynəlxalq ticarət kvotası müəyyən bir dövrə ayrı-ayrı məhsul, xidmət növü, habelə ölkələr qrupu üzrə idxalın (ixracın) həcminə tətbiq edilən məhdudiyətlərdir. Bu üsuldan dünya ölkələrində geniş istifadə edilir.

Kvotalaşdırma proteksionist tarif tədbirindən fərqli olaraq tədiyə balansı kəsinin azaldılmasında daha əlverişli vasitədir. Gömrük tarifindən fərqli olaraq kvotadan istifadə idxalın (ixracın) həcmnin azaldılmasının daha dəqiq həyata keçirilməsinə imkan verir. Belə ki, idxal rüsumlarının artırılması ödənişlərin ümumi məbləğinin artmasına gətirib çıxarır. Lakin bu artım idxalın həcminə təsir etməyə bilər, idxala kvotanın tətbiqi isə onun azalmasına təminat verir. Bundan əlavə idxala kvotanın tətbiq edilməsi daxili bazarda həmin məhsula rəqabət olduqda müsbət nəticə verir. Əks vəziyyətdə daxili bazarı inhisarlaşdıran müəssisə yüksək qiymətlərin saxlanmasına, süni şəkildə həmin məhsulun qıtlığının yaradılmasına maraqlı olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya bazarına nisbətən ölkə daxilində hər hansı bir məhsulun qiyməti aşağı olsa onda ixracın kvotalaşdırılmasından istifadə olunur. İxracata məhdudiyətlər tətbiq edilmədiyi halda daxili bazarda həmin əmtəənin çatışmazlığı özünü göstərə bilər.

XİF-in tənzimlənməsi üsulları bütün dünya ölkələrində eynidir. Yalnız müəyyən bir ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzu, tutduğu mövqe, onun daxili xarici siyasəti, məqsəd və vəzifələr bu üsulları bir-birindən fərqləndirilir.

Müasir iqtisadiyyat şəraitində respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, onun sosial- iqtisadi siyasətinin, habelə bu siyasətin həyata keçirilməsinin əsas tərkib hissələrindən olan gömrük siyasətinin əsas istiqaməti kimi nəzərə alınmalıdır.

XİF-də gömrük siyasəti əsasən gömrük - tarif tənzimlənməsi üsulu ilə həyata keçirilir. Müasir bazar prinsipləri əsasında iqtisadiyyatını inkişaf etdirən Ölkəmizdə beynəlxalq inteqrasiyasının dərinləşdirilməsi məqsədilə dünyanın İEÖ təcrübəsindən bəhrələnərək müxtəlif dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığın genişləndirilməsi sahəsində mühüm işlər görür. Belə ki, daxili istehsalda daha

münbit şərait yaradılması, ölkə iqtisadiyyatının xarici rəqabətin mənfi təzahürlərdən qorunması, habelə xarici və yerli sahibkarların mənafeyinin müdafiəsini təmin etmək məqsədilə ölkəmizdə bir sıra gömrük-tarif tənzimlənməsi üsulları tətbiq edilir. XİF iştirakçılarında sağlam rəqabət şəraitinin yaradılması məqsədilə gömrük orqanları tərəfindən çoxlu işlər həyata keçirilmişdir.

Görülmiş işlərə gömrük sahəsində mövcud qanunvericiliklə müəyyən edilmiş rüsum, vergilərin tətbiqi, səmərəliliyinin yüksəldilməsi, onların dövlət büdcəsinə alınması mexanizmini göstərmək olar. Bundan başqa müxtəlif mal-qrupları üzrə gömrük idxal rüsumlarının azaldılması, ölkədə istehsal edilən bəzi mal qrupları üzrə isə əksinə yüksəldilməsi, ölkəyə gətirilən müəyyən əmtələrin gömrük rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilmiş sistemə keçirilməsi, çoxlu ölkələrlə işgüzar əlaqələrin yaradılmasını göstərmək olar. Ölkələrarası ticarət əlaqələrinin daha da intensivləşdirilməsi məqsədilə bir sıra yeni gömrük məntəqələrinin yaradılması kimi məsələlərin həlli dövrün tələblərindən irəli gəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük tarifləri bütün ölkələrdə tətbiq edilən, bütün mal qruplarını əhatə edən xarici ticarət münasibətlərinin əsas iqtisadi tənzimləmə vasitəsidir. Ölkədə idxalın və ixracın səmərəli şəkildə tənzimlənməsində gömrük tariflərinin rolu əhəmiyyətlidir. Müasir iqtisadi inteqrasiya proseslərinin nəticəsi olaraq gömrük tarifləri iqtisadi birlik ölkələrinin xarici ticarət əlaqələrinin qaydada tənzimlənməsində tətbiq edilir.

Mövcud gömrük tariflərinin mühüm vəzifəsi çoxlu vasitələr tətbiq etməklə iqtisadiyyatı tənzimləməkdir. Belə ki, bu vasitələrin tərkibində gömrük rüsumları mühüm rol oynayır. Praktiki olaraq gömrük rüsumları bunlara bölünür: 1) idxal gömrük rüsumu, 2) ixrac gömrük rüsumu, 3) tranzit gömrük rüsumu.

Tətbiq edilən idxal gömrük rüsumu respublikaya xaricə idxalı zamanı alınır. Onun tətbiqi Respublika daxilində xarici əmtələrin qiymətlərinin qalxmasına səbəb olur. Bundan başqa yerli əmtələrlə müqayisədə onların rəqabət qabiliyyətini aşağı salır;

Mövcud ixrac gömrük rüsumu isə ölkə əmtələrinin xaricə aparılması ilə əlaqədar alınan rüsumdur. Belə rüsumun alınması XİF hesabına dövlət büdcəsi

gəlirlərinin artırılmasını təmin edir. Bundan başqa ixracatda mənfəətin azalması hesabına daxili bazara əmtəələrin gətirilməsini stimullaşdırır.

Bundan başqa tranzit gömrük rüsumu isə ölkə ərizisindən keçirilən xarici əmtəələrə görə alınan rüsumdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq tranzit istiqaməti və son məntəqələri ölkə xaricində olan daşımalarıdır. Belə daşımalardan daxil olan gəlir dövlət büdcəsinin artmasında mühüm rol oynayır. Coğrafi yerləşməsinə görə hazırda mühüm tranzit ölkələrə İtaliya, Almaniya, Türkiyə, Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan aiddir.

Mövcud gömrük rüsumları vasitəsilə qiymət nisbətlerini tənzimləmək üçün ölkəmizdə aşağıdakı rüsumlar tətbiq edilir:

1) xüsusi rüsumlar; 2) antidempinq, 3) kompensasiya rüsumları, 4) mövsümi rüsumlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi rüsumlardan külli miqdarda idxal olunan və bununla da eyni adlı əmtəələrin istehsalı ilə məşğul olan yerli istehsalçıların mənafeyinə ziyan vurma ehtimalı olan hallarda müdafiə tədbiri kimi tətbiq olunur. Xüsusi rüsumdan rezidentlərin maraqlarına xələl gətirən və digər diskriminasion hərəkətlərə görə dövlətlərə qarşı cavab tədbiri kimi istifadə edilir.

Antidempinq rüsumlar - idxal edilən əmtəələrin üzərinə qoyulan əlavə rüsumlardır. Belə rüsumlar dünya bazarında tətbiq edilən normal qiymətlərdən aşağı və ya idxal olunduğu ölkənin daxili qiymətlərindən aşağı qiymətlər üzrə gətirilən əmtəələrə tətbiq edilir. Əmtəələrin gətirilməsi eyniadlı yerli əmtəələrin istehsalçılarına və ya həmin əmtəələrin istehsalının təşkilinə və genişləndirilməsinə zərər vurursa onda göstərilən rüsumlar tətbiq edilir.

Kompensasiya gömrük rüsumları - yüksək ölçüdə tətbiq olunan rüsumlardır. Bu daxili istehsal və idxal əmtəələrinin qiymətlərindəki fərqi kompensasiya etmək məqsədilə tətbiq edilir.

Ölkədən aparılan və gətirilən ayrı-ayrı əmtəələrin operativ surətdə tənzim edilməsi məqsədi ilə mövsümi gömrük rüsumları tətbiq edilir. Mövsümi rüsumların dərəcələri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən tətbiq

olunur. Bu rüsumlar ilin altı ayı ərzində qüvvədə olur. Bu zaman gömrük tarifində nəzərdə tutulmuş gömrük rüsumu dərəcələri tətbiq olunmur.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük tarifləri rəsmi dövlət orqanları ilə ölkə sahibkarlar ittifaqlarının qarşılıqlı razılaşması əsasında, habelə dövlətlərarası xarici ticarət sazişlərinin prinsipləri və normativ aktlarına uyğun olaraq tənzimlənir. XİF-in tənzimlənməsində gömrük tariflərinin yerinə yetirdiyi vəzifələr bunlardır:

1. Gömrük tarifi daxili bazarı proteksionist metodlarla qoruyur. Burada proteksionizm xaricdən gətirilən əmtəələrə tələbi azaldır, yerli istehsalçılar tərəfindən istehsal edilmiş əmtəələrin satışını stimullaşdırır. Son nəticədə bu müəssisələrin müflisləşmə təhlükəsini azaldır. Bundan əlavə işsizliyin qarşısının alınmasına şərait yaradır.

2. Gömrük tariflərinin tətbiqi milli istehsalın və ixracın inkişafına stimulyer verir. Milli istehsalçılara münbit şərait yaratmaqla qiymətə birbaşa təsir edir. Bundan başqa gömrük tarifi rəqiblərlə ticarət-siyasi razılaşmaların əldə edilməsi vasitəsi kimi özünü göstərir. Bu isə rüsumların qarşılıqlı azaldılması, yaxud da idxala məhdudiyətlərin azaldılması formasında tətbiq edilir.

Ölkədə Gömrük tarifi ixracın inkişaf etdirilməsi maraqlarına uyğun olaraq müəyyən ixrac əmtəələrinin hazırlanması üçün nəzərdə tutulmuş əmtəə və avadanlıqların idxalına birtərəfli rüsumsuz gömrük mühiti yaradılması zamanı tətbiq olunur.

3. Yüklərin gömrük sərhəddindən ölkə ərazisi keçirilməsi zamanı ciddi dövlət nəzarətinin təmin edilməsi vasitəsi kimi gömrük tariflərindən istifadə edilir.

Gömrük tarifləri dünya ölkələri üçün xarakterik olaraq fiskal vəzifəni həyata keçirməklə, dövlət büdcəsinə pul vəsaitlərinin daxil olması mənbəyi kimi özünü göstərir.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etdiyi 25 ildən artıq müddət ərzində ictimai - siyasi proseslərin nəticəsi olaraq xarici-ticarətin sərbəstləşdirilməsi və XİF-in dövlət tənzimlənməsi prosesi müəyyən qədər gecikmişdir. Belə ki, 1995-ci ildə «Gömrük tarifi haqqında» qəbul edilmiş qanun yalnız 1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir ki, bu da bazar münasibətlərinin inkişafı dinamikasına öz mənfi təsirini göstərmişdir. Hal-hazırda Azərbaycanda gömrük-tarif tənzimlənməsi iqtisadiyyatın

inkişafına, daxili bazarın xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorunmasına yönəldilmişdir. Belə ki, İEÖ təcrübəsinin təhlili onu göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın səviyyəsini gömrük tariflərinin azaldılması və ya artırılması ilə deyil, sağlam rəqabətin təmin edilməsi ilə nail olmaq olar. ETT-nin müasir inkişaf səviyyəsi fasiləsiz olaraq məhsulların keyfiyyətinin artırılması və təkmilləşdirilməsini, istehsal məsrəflərinin isə azaldılmasını tələb edir. Əks halda, köhnəlmiş texnoloji vasitələr artan tələbi ödəmək qabiliyyətində olmadığı üçün, bu və ya digər əmtəyə alıcı marağı azalır. Bu isə ayrı-ayrı istehsal sahələri rəqabətə davam gətirmədiyindən istehsal dayanır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin tələbatı əsasən xaricdən idxal olunan əmtəələr hesabına təmin edilir. Belə bir vəziyyət azrentabelli istehsal sahələrinin fəaliyyətinin dayandırılmasına, işsizliyin artmasına, sosial gərginliyin güclənməsinə gətirib çıxarır. Bundan başqa dövlət yerli bazarın və milli istehsalçıların mənafeyini qorumaq lazımdır. Belə ki, bu proses bazar qanunlarına uyğun aparılmazsa istehlakçıların keyfiyyətli xammal və əmtəələrdən məhrum edilməsinə, iqtisadiyyatın yüksək səviyyədə inhisarlaşdırılmasına gətirib çıxara bilər.

Göstərilən cəhətlər proteksionizm və azad ticarət siyasətinin fərqli xüsusiyyətlərini göstərir. Gömrük siyasəti də proteksionizm və azad siyasətə söykənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, proteksionist gömrük siyasəti ilk növbədə milli istehsalın və daxili bazarın inkişafına daha əlverişli imkanın yaradılmasına yönəlib. Belə ki, proteksionizmin əsas vəzifəsi ölkədəki istehsalçıların mənafeyini qorumaq və idxala yüksək vergi rüsumlarını tətbiq etməkdir. Belə bir siyasət qısamüddətə, müəyyən bir məqsədə nail olunduğu vaxta qədər tətbiq edilə bilər. Hal-hazırda proteksionizmin bir neçə forması yaranmışdır:

1. Selektiv proteksionizm – hər hansı bir ölkə və ya məhsula qarşı yönəldilir;
2. Sahəvi proteksionizm – iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinin müdafiəsinə yönəldilir;

3. Kollektiv proteksionizm- hər hansı bir quruma, birliyə daxil olan ölkələrin digər quruma üzv olan ölkələrə, yaxud da həmin birliyə daxil olmayan ölkələrə qarşı tətbiq edilir.
4. Gizli proteksionizm- ölkədaxili iqtisadi siyasətdə nəzərdə tutulan üsullarla həyata keçirilir. Bu üsullarla qıtsadiyyatın tənziqlənməsinə, əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələr daha çox üstünlük verirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, proteksionizmdən fərqli olaraq azad- bazar siyasəti xarici əmtəələrin ölkəyə minimum gömrük rüsumları ilə idxalına istiqamətlənir ki, bu isə müəyyən növ əmtəyə istehsalçıları arasında rəqabəti gücləndirir.

Hal-hazırda müstəqil dövlətlər birliyindən Rusiya, Belarusiya, Qazaxıstan, Gürcüstan və Ukrayna öz xarici iqtisadi fəaliyyətlərini bu istiqamətdə inkişaf etdirirlər.

Respublikamızın «Gömrük Tarifi haqqında» qanunun 4-cü maddəsinə əsasən ölkəmizdə 3 növ gömrük rüsumları tətbiq edilir: 1) advalor; 2) spesifik; 3) kombinə edilmiş rüsumlar.

Ölkədə advalor rüsum əmtəələrin gömrük dəyərinə görə müəyyən faizlə müəyyən edilib, spesifik rüsumlar isə əmtəə vahidinə görə müəyyən edilmiş dəyərə görə müəyyən edilir. Kombinə edilmiş rüsumlar isə hər iki növü rüsumu birləşdirməklə müəyyən edilir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsində advalor metodu müəyyən müsbət xassələrə malik olmaqla daha çox tətbiq olunur.

Belə ki, əmtəənin gömrük dərəcəsi neçədirsə, rüsumlar da ona uyğun hesablanır. Bundan əlavə advalor rüsum iqtisadiyyatda baş verən proseslərə əks təsir göstərir. Burada hesablanan rüsumda inflyasiya faizi avtomatik olaraq hesablanır.

Ölkədə spesifik rüsum əmtəə vahidinə görə hesablanır. Bu rüsum keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün daha xarakterikdir. Bu cür rüsumun tətbiqi qaçal-malçılıq, gömrük qaydalarının pozulması, malın gömrük dəyərinin düzgün müəyyən edilməməsinin qarşısının alınması zamanı tətbiq olunur.

Nəhayət kombinə edilmiş rüsumlar göstərilən iki rüsum növündən istifadə etməklə alınan rüsumlardır. Bu cür rüsumlar əmtəənin gömrük dəyərindən müəyyən faizlə, lakin əmtəənin hər ədədinə görə, müəyyən edilmiş sabit ölçüdən az olmamaq şərti ilə tutulur. Belə ki, kombinə edilmiş rüsumlar idxalçılar tərəfindən gömrük dəyərinin aşağı salınmasında meydana çıxan itkilərin qarşısının alınması üçün tətbiq olunur. Bu cür rüsumlar minik maşınları, televizorlar, xəz-dəri məmulatları, zinət əşyaları, mebel, saatlar və s. üçün tətbiq edilir.

Ölkəmizdə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 27 fevral 1998-ci il tarixli qərarı ilə bir sıra mallara, o cümlədən spirtli və spirtsiz içkilərə, işlənmiş avtomaşınlarla kombinə edilmiş rüsum növü tətbiq olunur. Hal-hazırda beynəlxalq təcrübəyə əsasən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində gömrük-tarif tənzimlənməsi tədbiri kimi differensiallaşdırılmış tarif sisteminə uyğun gömrük tarifi müəyyən edilmiş, Nazirlər Kabinetinin 12 aprel 2001-ci il tarixli, 80 sayılı qərarı ilə «Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən mallar üzrə gömrük idxal rüsumlarının dərəcələri» və «Gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan gömrük yığımlarının miqdarı» təsdiq edilmişdir. Bu qərarlara uyğun olaraq kombinə edilmiş rüsum növünün tətbiqi ləğv edilmiş, qeyd edilən çeşiddə mallara spesifik rüsumun tətbiqinə başlanmışdır. Ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafına mane olan məsələlərin aradan qaldırılması və tətbiq edilən gömrük - tarif sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə gömrük orqanlarının yeniləşməsi üzrə tədbirlər planı işlənilib hazırlanmışdır. Belə ki, 4 mərhələli qrafik hazırlanmışdır ki, bu qrafikə uyğun olaraq Respublika Hökumətinin müvafiq qərarı ilə 6 mal mövqeyi üzrə spesifik rüsumlar advalor rüsumlarla əvəz edilmişdir. Bu planın əsas mahiyyəti, 2009-cü ilə qədər respublikada tətbiq edilən bütün rüsum növlərinin tədricən advalor rüsumlarla əvəz edilməsi olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlər arasında ixrac-idxal əməliyyatları zamanı əmtəələrin dəyərini müəyyən etmək üçün 6 dəyərləndirmə metodu və beynəlxalq təcrübədə tətbiqi nəzərdə tutulan şərtlər qəbul edilmişdir. Belə ki, əmtəələrin idxalı və ixracı zamanı gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinin beynəlxalq prinsipləri qəbul olunmuşdur.

Mövcud normativ sənədlərə və beynəlxalq qaydalara görə, idxal mallarının gömrük dəyərinin müəyyən olunması sadəcə rüsum və vergilərin hesablanılıb alınması üçün deyil, eyni zamanda ölkələr arasında kvota, statistika, sərbəst ticarət anlaşmaları, beynəlxalq ticarətdə vacib olan qaydaları müəyyən etməkdə də əhəmiyyətlidir. Belə ki, əmtəələrin gömrük dəyərinin düzgün və doğru müəyyən olunması bütün ölkələrdə gömrük orqanlarının əsas borcudur.

Belə ki, əmtəələrin gömrük dəyərinin müəyyən olunması göstərilən və beynəlxalq təcrübədə qəbul olunmuş prinsiplərə söykənir:

1. GQS obyektiv, neytral və sənədlərlə təsdiq olunmuş məlumatlara söykənməlidir;

2. Gömrük qiymətləndirilməsi, əmtəələrin gömrük dəyərinin süni olaraq azaldılmasının nəticəsi olan ticarəti haqsız rəqabətdən qorumalıdır.

3. GQS kommersiya sirlərinin qorunmasını təmin etməli, əmtəələrin gömrük rəsmiləşdirilməsinin çevikliyinə şərait yaratmalı, gömrük qiymətləndirilməsi şəffaf və dəqiq olmaqla iş adamlarında onların əmtəələrinə gömrük qiymətləndirilməsinin düzgün olduğunu təmin etmək.

AR-nın Gömrük Məcəlləsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə və beynəlxalq normalara əsasən 1979-cu il aprelində Cenevrədə imzalanmış «Gömrük Qiymətləndirilməsi qaydaları»na uyğun olaraq 6 metod öz əksini tapmışdır. Onların tətbiqi şərtləri «Gömrük tarifi haqqında» AR qanununda və AR Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 1998-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi» qaydalarında öz əksini tapmışdır.

4. Gömrük orqanları arasında informasiya texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində BMT-nin İnkişaf Proqramı üzrə «Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin potensialının gücləndirilməsi və məlumatların ötürülməsi şəbəkəsinin yaradılması» layihəsinə əsasən qurulmuş «On-line» rejimindən faydalanaraq Gömrük Komitəsinin Statistika və İnformasiya Texnologiyaları idarəsi ilə qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması nəticəsində gömrük dəyərləndirilməsi üzrə yerli gömrük orqanları ilə mərkəzi aparatın operativ əlaqə

mövcuddür. Bu isə yerli gömrük orqanlarında gömrük rəsmiləşdirilməsindən keçmiş əmtəələrin və nəqliyyat vasitələrinin gömrük dəyərinə nəzarət olunmasına şərait yaradır.

Belə ki, ixrac-idخال sövdələşmələri bağlanılarkən düzgün istiqamətin müəyyən edilməsi zəruridir. Belə ki, buğda üçün «nüfuzlu dünya bazar dəyəri» Kanadanın ixrac dəyəri, neft üçün «Brent» birja dəyəri, əsas əlvan metallara-London metal birjasının qiymətləri əsas olaraq qəbul edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xammal, yanacaq, metal və sair əmtəələr üzrə dünya bazar qiymətləri anlayışı kifayət qədər müəyyənlik xarakteri daşıyır. Buna görə də, hazır sənaye məhsullarına nisbətə demək bir qədər çətindir. Bazarda əmtəələrin çoxluğu və müxtəlifliyi, komplektləşdirilməsində, texniki və keyfiyyət xarakteristikasındakı fərqlər, növlərin qısa müddət ərzində yeniləşdirilməsi, bir çox başqa faktorlar bu əmtəələrə müəyyən edilmiş qiymətlərin müqayisə edilməsi prosesini olduqca çətinləşdirir. Belə bir vəziyyətdə əmtəələrə dünya bazar qiymətləri özlüyündə şərti xarakter daşıyır. Burada beynəlxalq belə bu sahədə dünya bazar qiymətləri qismində bu bazara hazır əmtəənin konkret tip və növlərinin istehsalçıların və təchizatçıların ixrac qiymətlilərinin hesab olunması qəbul olunub. Hal-hazırda bu bir qayda olaraq sənaye cəhətdən İEÖ-lərin iri firmaları və transmilli şirkətləridir.

Göstərilən beynəlxalq prinsiplər və Gömrük Qiymətləndirmə Məlumatlarının Mübadiləsinə həsr olunmuş Beynəlxalq Gömrük Təşkilatı Konfransının yekun qərarına uyğun olaraq, əmtəələrin gömrük dəyərinin müəyyən olunmasında istifadə olunan məlumat xarakterli qiymət-məlumat bazası və birja dəyərləri işlənilib istifadəyə verilmişdir.

Hal-hazırda AR Gömrük Məcəlləsinin (2012) 136-cı maddəsinə əsasən, gömrük rüsumunun, aksizlərin və gömrük yığımlarının hesablanması üçün «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq müəyyən edilən, əmtəələrin və nəqliyyat vasitələrinin gömrük dəyəri əsas götürülür. Belə ki, gömrük məqsədləri üçün vergitutma bazasının müəyyən olunmasında əsas vəzifələrdən biri əmtəələrin və nəqliyyat vasitələrinin gömrük dəyərinin düzgün hesablanmasıdır.

Ölkəmizin gömrük ərazisinə gətirilən əmtəələrin və nəqliyyat vasitələrinin gömrük dəyəri onları Azərbaycanın gömrük sərhəddindən keçirərkən faktiki ödənilmiş və ya ödənilməli olan sövdələşmə qiymətidir. «Gömrük Tarifi haqqında» AR Qanununun 19-cu maddəsinə əsasən, respublikanın gömrük ərazisinə gətirilən əmtəələrin gömrük dəyəri aşağıdakı 6 metodun tətbiq edilməsi ilə müəyyən olunur:

- Gətirilən əmtəələrin sövdələşmə qiyməti metodu;
- Eyni əmtəələrin sövdələşmə qiyməti metodu;
- Eyni cinsli əmtəələrin sövdələşmə qiyməti metodu;
- Dəyərin çıxılması metodu;
- Dəyərin toplanması metodu;
- Ehtiyat metodu.

Azərbaycanda idxal olunan əmtəələrin gömrük qiymətləndirilməsinin hüquqi əsası «Gömrük Tarifi haqqında» AR Qanunu, «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan əmtəələrin gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi qaydaları», eləcə də «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən əmtəələrin gömrük dəyərinin bəyan olunmasının qayda və şərtləri haqqında Əsasnamə» və «Gömrük dəyər bəyannaməsinin doldurulmasına dair Təlimat» təşkil edir.

«Gömrük Tarifi haqqında» AR Qanununun 14-cü maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən, gömrük sərhəddindən keçirilən əmtəə və nəqliyyat vasitələrinin gömrük dəyəri deklarant tərəfindən ərazi üzrə yerləşdiyi gömrük orqanlarına bəyan edilir. Belə ki, əmtəələrin gömrük dəyəri mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq deklarant tərəfindən müəyyən olunur. Həmin maddənin 6-cı bəndinə əsasən, AR-ın gömrük orqanları deklarant tərəfindən qanunda nəzərdə tutulmuş metodlara uyğun olaraq müəyyən edilən gömrük dəyərinin düzgünlüyünə nəzarət edir. Bundan başqa lazımdır ki, deklarant tərəfindən bəyan edilmiş gömrük dəyəri və onun müəyyən edilməsi ilə bağlı məlumatlar dəqiq, kəmiyyəti təyin oluna bilən və sənədlərlə təsdiq olunmalıdır.

Bundan əlavə bəyan edilmiş gömrük dəyərinin dəqiqləşdirilməsi və ya gömrük orqanına əlavə məlumatların təqdim edilməsi ilə bağlı xərclər deklarant tərəfindən həyata keçirilir.

«Gömrük tarifi haqqında» AR Qanununun 21-ci və 20-ci maddələrinə əsasən, eyni və eynicinsli əmtəələrin sövdələşmə qiyməti metodları yəni 3-cü və 4-cü metodlar tətbiq edilərkən müqayisə üçün analoqların seçilməsində əmtəələrin mənşə ölkəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa metodların tətbiqi zamanı əmtəələrin bu və ya digər ölkədə istehsal olunması onların dəyərinin formalaşması baxımından araşdırılmalı və gömrük qiymətləndirilməsinin obyektiv və neytral olması üçün istifadə edilməlidir. Avropa ölkələri mənşəli əmtəələrlə digər regionlarda istehsal olunmuş əmtəələrin gömrük dəyərinin strukturu, istehsal və daşınma xərcləri baxımından müxtəliflik vardır.

AR Hökuməti, Rusiya, Belarusiya, Ukrayna, Gürcüstan və Qazaxıstan Respublikaları Hökumətləri arasında Azad ticarət zonası yaradılması haqqında Dövlətlərarası Saziş bağlanmış və həmin Sazişlərə və «Gömrük tarifi haqqında» AR-nın Qanununun 35-ci maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, bu dövlətlərdən idxal olunan əmtəələr gömrük rüsumlarından azad olunmuşdur. Digər Müstəqil Dövlətlər Birliyi respublikalarında isə idxal olunan əmtəələrə gömrük vergi və rüsumları ümumi qayda ilə müəyyən edilir.

Sonda belə bir nəticəyə gəlirik ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin və milli təsərrüfatın səmərəli müdafiəsinin təmin edilməsində gömrük-tariflərinin müstəsna rolu var.. Bu problemin səmərəli həllinin ən mühüm vasitələrindən biri gömrük-tarif tənzimlənməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin hazırlanmasıdır. Bu baxımdan bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq ölkənin gömrük-tarif tənzimlənməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin sxemini aşağıdakı kimi vermək olar.

2.2. Bütçə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergi və rüsumlarının iştirakı

Dövlət bütçəsi iqtisadiyyatın idarə edilməsinin və tənzimlənməsinin əsas aləmidir. Belə ki, hər bir dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə onun bütçə-vergi mexanizmi arasında müəyyən asılılıq vardır. Bütçə-vergi mexanizmi həm dövlətin, həm də vergi ödəyicilərinin mənafeləri nəzərə alınmaqla formalaşdırılırsa, iqtisadi yüksəlişə, sosial sahələrin inkişafına, dünya təsərrüfatının inteqrasiya olunmasına imkan yaradır.

Respublikada dövlət bütçəsinin formalaşmasına vergi və gömrük orqanları mühüm iş görür. Bir məsələni qeyd etməliyəm ki, bütçə gəlirlərinin formalaşmasında vergi orqanları ilə bərabər gömrük orqanları da əhəmiyyətli iş görür. Son dövrün məlumatlarına əsasən son 10 ildə Vergilər Nazirliyi üzrə vergi daxilolmalarının həcmi təxminən 5,4 dəfə, Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə isə 6,1 dəfə artmışdır. 2010-2015-ci illərdə DGK üzrə bütçəyə daxilolmaların həcmnin artımı ildə orta hesabla 21,2% təşkil etmişdir. Vergilər Nazirliyi üzrə bütçəyə daxilolmaların xüsusi çəkisi 18,4 bənd, Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə isə 5,6 bənd çoxalmışdır.

Hal-hazırda bütün dövlətlərin o cümlədən Azərbaycanın dövlət bütçəsinin formalaşmasında vergilərin xüsusi çəkisinin prioritetliyi xarakterik haldır. İngiltərədə, İtaliya, Fransada bütçə gəlirlərinin formalaşmasında birbaşa və vasitəli vergilərin demək olar ki, bərabər nisbətdə olması, ABŞ-da, Kanada da isə birbaşa vergilərin xüsusi çəkisinin üstünlüyü ilə seçilir.

1995-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi

(mln.manat)

Gəlirlər və xərclər	1995	2000	2005	2010	2015
Gəlirlər-cəmi	316.9	714.6	2055.2	11403.0	17498.0
O cümlədən: fiziki şəxslərin gəlir vergisi	22.8	94.0	317.4	590.2	982.5
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	86.3	125.9	355.4	1429.9	2211.1
Torpaq vergisi	0.8	6.7	15.3	35.3	48.7
Əmlak vergisi	0.9	11.8	40.4	101.8	148.2
Dövriyyədən vergi	-	-	-	-	-
Əlavə dəyər vergisi	30.6	190.8	599.9	2082.5	3454.7
Aksizlər	17.7	22.4	141.0	514.9	647.8
Mədən vergisi	-	50.4	53.5	130.1	116.1
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	8.9	63.4	205.2	291.8	934.5
Digər vergilər sair	62.9	31.3	28.1	90.3	247.7
Daxilolmalar	86.0	117.9	299.0	6136.2	8706.7
Xərclər-cəmi	428.4	764.0	2140.7	11765.9	17784.5
O cümlədən					
Iqisadiyyata	52.6	89.4	44.7	4889.9	6408.8
Sosial-mədəni tədbirlərə	151.2	382.6	843.3	2901.4	4442.9
O cümlədən					
Təhsil	75.2	181.8	372.5	1180.8	1605.1
mədəniyyət və kütləvi informasiya vasitələri və digər kateqoriyalar	9.0	18.1	45.5	145.2	236.3
Səhiyyə	29.7	40.9	115.3	429.2	708.2
Bədən tərbiyəsi	0.8	2.4	5.1	23.2	36.1
Sosial müdafiə fonduna	34.7	104.9	217.7	1108.0	1829.6
Sosial təminat fonduna	1.8	34.5	87.2	15.0	27.6
Elmə	3.9	9.3	28.8	92.8	113.2

Tədqiqatlar göstərir ki, hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə vergilərin strukturu arasında müəyyən asılılığın olduğunu göstərir. Belə ki, respublika iqtisadiyyatı tam gücü ilə işləmirsə, yaxud islahatlar aparılırsa habelə xarici ticarətin inkişafı şəraitində vasitəli vergilər büdcəyə vəsaitlərin cəlb edilməsi üsulu kimi özünü göstərir. Vasitəli vergilər əsasən kütləvi istehlak əmtəələrinə tətbiq edilən və mühüm tənzimləyici rola malik olan məcburi vergidir.

Ölkədə gömrük ödənişləri gömrük orqanları tərəfindən əmtəələrin və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycanın gömrük sərhəddindən keçirilməsi prosesində iştirak edən şəxslərdən tutulan pul vəsaitləridir. Belə ki, vəsaitlərin ödənilməsi beynəlxalq ticarətlə əlaqədar olan əməliyyatların əsas şərti hesab edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük ödənişlərinin hesablanması və ödənilməsinin hüquqi əsasını AR-nın Vergi və Gömrük Məcəlləsi təşkil edir. Məcəlləyə və digər qanunverici aktlara əsasən Azərbaycanda tətbiq edilən gömrük ödənişləri bunlardır:

1. Əlavə dəyər vergisi;
2. Gömrük rüsumu;
3. Akiszlər;
4. Respublikada gömrük işini aparan icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən lisenziyaların verilməsi və lisenziyaların fəaliyyətinin bərpa edilməsinə görə alınan rüsumlar;
5. Ölkədə gömrük rəsmiləşdirilməsi üzrə mütəxəssislərə ixtisas şəhadətnamələrinin verilməsinə görə yığımlar;
6. Ölkədə gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan vəsaitlər;
7. Əmtəələrin saxlanması görə gömrük yığımları;
8. Xidmətə görə haqq;
9. İlk qərarın qəbuluna görə haqq;
10. Gömrük auksionlarında iştiraka görə alınan haqq.

Belə ki, Əlavə Dəyər Vergisi ölkəmizin ərazisində əmtəələrin istehsalı, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və tədavülü prosesində onların dəyərinə əlavənin bir hissəsini təşkil edir. Bundan əlavə Respublika ərazisinə gətirilən və vergi tutulan bütün əmtəələrin dəyərinin bir hissəsinin büdcəyə tutulması ilə nəticələnir.

Dünya praktikasında Əlavə dəyər vergisinin alınması mexanizmi ilk dəfə 1954-cü ildə fransız iqtisadçısı F.Lore tərəfindən öyrənilmişdir. Bu vergi növü 1958-ci ildən Fransanın özündə tətbiq olunur. AİB yaradılması haqqında 1957-ci il Roma Müqaviləsi birlik üzvü olan ölkələrin ümumi bazarının inkişaf etdirilməsi üçün vasitəli vergiqoyma sisteminin tənzimlənməsi üzrə tədbirlərdə əlavə dəyər vergisinin vergi sistemində daxil edilməsi məsələsini qəbul edib. Birlik dövlətlərində yığılan əlavə dəyər vergisi üzrə daxilolmalardan müvafiq ayırmalar hesabına birliyin büdcəsi formalaşır. Avropa Birliyi Şurasınının 28 aprel 1970-ci il

tarixli qərarı ilə birliyin maliyyə ehtiyatlarının strukturu müəyyən edilərkən, əlavə dəyər vergisindən faiz ayırmaları əsas mənbə kimi götürülür.

Dünyada əlavə dəyər vergisi 42 dövlətdə tətbiq edilir. Onlardan 18-si Avropa dövlətləridir. Əlavə dəyər vergisi 1989-cu ildən Yaponiyada, 1990-cı ildən Kanadada, 1992-ci ildən isə Rusiyada tətbiq olunur.

Azərbaycanda əlavə dəyər vergisi AR-in «Əlavə dəyər vergisi haqqında» 31 dekabr 1991-ci il tarixli Qanunu ilə tətbiq olunmuşdur və 11 iyun 2000-ci il tarixli qanunla təsdiq edilmişdir. Hal-hazırda ölkədə əlavə dəyər vergisi AR-in Vergi Məcəlləsinin 160-185-ci maddələri ilə təsbit edilir.

AR-da əlavə dəyər vergisi tutulan məhsulları idxal edən şəxslər bu idxal məhsulları üzrə dəyər vergisinin ödəyiciləri sayılırlar. Vergi tutulan əməliyyatların əlavə edilmiş dəyəri və vergi tutulan idxal vergitutma obyektləri hesab edilir. Bundan əlavə vergidən azad edilən idxal istisna olmaqla məhsulların idxalı vergi tutulan idxal sayılır.

Əlavə Dəyər Vergisi nəzərə alınmadan vergi tutulan idxalın dəyəri əmtəələrin ölkəmizin gömrük qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən edilən gömrük dəyərindən və əmtəələr AR-na gətirilərkən ödənilməli olan rüsumlardan və vergilərdən ibarət olur. Belə ki, Vergi Məcəlləsinin 176.2 bəndinə uyğun olaraq əlavə dəyər vergisi dərəcəsi hər vergi tutulan əməliyyatın və hər vergi tutulan idxalın dəyərinin 18 faizini təşkil edir.

AR Vergi Məcəlləsinin 182.2 bəndinin tələblərinə uyğun olaraq ölkəmizin ərazisinə gətirilən, əlavə dəyər vergisindən azad olunan əmtəələrin siyahısı Nazirlər Kabinetinin 13 iyul 2000-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuşdur. Belə ki, əmtəələrin başqa yerdə qalan bütün əmtəələr mənşə və ixrac olunduğu ölkədən asılı olmayaraq əmtəələrin idxalı zamanı ölkəmizin gömrük orqanları tərəfindən əlavə dəyər vergisinə cəlb edilirlər. Əmtəələrin idxalı AR-ın 171-ci maddəsinə uyğun olaraq vergidən azad edilən idxal müstəsna edilməklə, vergi tutulan idxal hesab edilir. Tranzit yük daşınması qaydasında, müvəqqəti idxal şəklində ölkə ərazisinə buraxılan əmtəələr və ya gömrük qanunvericiliyinə uyğun olaraq daxili istehlak üçün idxal edilmiş əmtəələr əlavə dəyər vergisinin məqsədləri üçün idxal əmtəələri sayılır.

Ölkəmizin gömrük qanunvericiliyinə uyğun olaraq əmtəələrə gömrük rüsumları tutulduğu vaxt əmtəələrin idxal edilməsi vaxtı hesab edilir. İdxal olunan əmtəələr gömrük rüsumlarından azad edilərsə, əmtəələrin idxal edilməsi vaxtı onların gömrük nəzarətindən çıxdığı vaxt sayılır.

AR-na və sərbəst dövriyyə üçün buraxılış rejimində yerləşdirilən əmtəələrdən ƏDV əmtəənin gömrük dəyərindən və rüsumundan, əgər aksizli əmtəədirsə, onda aksiz vergisindən tutulur.

ƏDV-nin məbləği gömrük orqanlarının depozit hesabına yerləşdirilir. Ayda 5 dəfədən az olmayaraq gömrük orqanlarının depozit hesablarına köçürülmüş əlavə dəyər vergisi məbləği gömrük orqanları tərəfindən ölkənin müvəkkil bankındakı budcə hesabına köçürülür.

2012-ci ildən yanvarın 1-dən qüvvəyə minən Vergi Məcəlləsində əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi 20 faizdən 18 faizə endirilib. Belə ki, bu dövrdə gömrük orqanları tərəfindən dövlət büdcəsinə köçürülən əlavə dəyər vergisinin miqdarı 2000-ci ilə nisbətən 4,6 dəfə artıb.

Dünyada beynəlxalq vergi - hüquq normaları əlavə dəyər vergisi dərəcələrinin 3 növünü: 1) standart dərəcə; 2) aşağı dərəcə; 3) yüksək dərəcə müəyyənləşdirmişdir. Əlavə dəyər vergisinin aşağı dərəcəsi sosial əhəmiyyətli əmtəələrə (ərzaq mallarına) və tibbi xidmətlərə tətbiq olunur. Avropa İttifaqı ölkələrində bu verginin orta həddi 12-18% olmaqla əmtəələrin növündən asılı olaraq, fərqləndirilir. Belə ki, İtaliyada əlavə dəyər vergisinin bir neçə dərəcəsi standart dərəcə 19%, geniş çox işlənən mallara- 4-9%, qiymətli əşyaları yüksək dərəcə – 36% tətbiq olunur. Rusiyada isə ƏDV-nin dərəcələri aşağıdakı kimidir: ərzaq və uşaqlar üçün malların satışı üzrə - 10%, geniş istehlak malları üçün – 18, ölkəyə xaricdən gətirilən əmtəələrin və kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı üçün müvafiq olaraq – 90,1% və 15,16%.

Ölkənin gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən aparılan əmtəələrə əlavə dəyər vergisinin tətbiq edilməsi Gömrük məəcəlləsinə və «Əlavə dəyər vergisi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq tətbiq edilir. Göstərilən qanunvericiliyə uyğun olaraq Respublikamızın gömrük ərazisinə gətirilən əmtəələrdən əlavə dəyər vergisi tutulur. İdxal əmtəələrinə tətbiq edilən

əlavə dəyər vergisi iki vəzifəni yerinə yetirir: 1) dövlət büdcəsinin formalaşması ilə bağlı olan fiskal; 2) yerli və xarici əmtəələrin daxili bazarda rəqabət aparması üçün münbit şəraitin yaradılması və tənzimlənməsi. Gömrük sistemində əlavə dəyər vergisi tətbiq edilərkən advalor rüsum dərəcələrindən istifadə olunur. Ölkəmizdə idxal olunan əmtəələrə daxili ticarətdə yerli əmtəələrə tətbiq edilən vergi dərəcələri tətbiq olunur.

2012-ci ildən qüvvəyə minmiş yeni “Vergi Məcəlləsinə” əsasən bütün ölkələr üçün ölkəmiz ilə ticarət əlaqələrində vasitəli vergilərin son təyinat prinsipi tətbiq edilir. Belə ki, ölkələrdən istər Müstəqil Dövlətlər Birliyindən, istərsə də digər xarici dövlətlərdən gələn əmtəələrdən ölkəmizin gömrük sərhəddində mövcud qanunvericiliyə əsasən əlavə dəyər vergisi tutulmur. Əmtəə hansı ölkədən gətirilibsə, həmin ölkədə əlavə dəyər vergisinə cəlb olunub-olunmamasından asılı olmayaraq, respublikamızın gömrük sərhəddindən buraxılan zaman əlavə dəyər vergisi tutulur. Belə ki, əlavə dəyər vergisi üzrə vergi bazasının genişlənməsinə gətirib çıxarır.

Respublikada gömrük ödənişləri tərkibində gömrük rüsumları özünəməxsus yeri vardır. Belə ki, gömrük rüsumu-gömrük orqanları tərəfindən əmtəələrin ölkənin gömrük ərazisinə gətirilməsi və ya bu ərazidən aparılması zamanı tutulan ödənişlərdir. Mövcud rüsumlar «Gömrük tarifi haqqında» qanuna müvafiq olaraq tətbiq olunur. Dünya praktikasında əmtəələrin yerdəyişmə istiqamətindən asılı olaraq gömrük rüsumları – idxal, ixrac və tranzit rüsumlara bölünür. Ölkəmizdə gömrük rüsumlarının əsas hissəsini idxal rüsumları təşkil edir. İdxal rüsumları mühüm vəzifələr yerinə yetirir:

1. Milli istehsalı xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq;
2. Dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyası üçün əlverişli şərait formalaşdırmaq;
3. Respublikanın tədiyə və ticarət balansındakı disproporsiyaları aradan götürmək;
4. dövlət büdcəsinin gəlir hissəsini artırmaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, ixrac rüsumları ölkədə istehsal edilən və onun hüdudlarından kənara çıxarılan əmtəələrə görə müəyyən olunur. Belə ki,

rüsurların tətbiqi - milli bazarın və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması, yerli istehsalın inkişafı üçün zəruri olan əmtəələrin ölkə hüdudlarından kənara çıxarılmasının məhdudlaşdırılmasını tələb edir. Bundan əlavə xammalın və ilkin emal əmtəələrin ölkə ərazisindən çıxarılmasının azaldılması, yüksək texnoloji və innovasiya tutumlu əmtəələrin ixracının stimullaşdırılması, habelə büdcə gəlirlərinin formalaşdırılması kimi məsələlərə yönəldilir.

Nəhayət tranzit rüsurlar isə ölkə ərazisindən tranzit qaydada bütün ölkələrə daşınan əmtəələrdən tutulmaqla müəyyən növ əmtəələrin ölkənin ərazisindən axınının qarşısının alınması, büdcənin formalaşması kimi mühüm vəzifələrə xidmət edir.

Belə ki, ölkədə vergilərin növü olan aksiz- aksizli əmtəələrin satış qiymətinə daxil edilən, aksizli əmtəələri istehsal edən, idxal edən və satan vergi ödəyicilərindən tutulan vasitəli vergi hesab edilir. Aksizlər də məhsulların qiymətini formalaşdırır və faktiki olaraq onun ödəyiciləri aksizli məhsulun istehlakçılardır. Aksizlər yüksək gəlirli əmtəə istehsalından əldə edilən əlavə gəlirin bir hissəsinin dövlət büdcəsinə tutulması məqsədi ilə müəyyən olunur.

Ölkənin vergi sistemində daxil olan digər vergilərdən fərqli olaraq bu vergi növü qanunda ciddi qeyd olunan «aksizli» adlanan məhsullara tətbiq edilir. Ölkəmizdə bu verginin tətbiq olunduğu müddət ərzində aksizli əmtəələrin siyahısı dəfələrlə dəyişdirilir. Belə ki, ancaq hər dəfə bu tərkibə alkoqollu içkilər və tütün məhsulları daxil edilmişdir. Bu məhsullar həm istehlak, həm də fiskal baxımdan mühüm rol oynayır və büdcə gəlirlərində xüsusi yer tutur.

Ölkə ərazisinə aksizli əmtəələri idxal edən ölkəmizin rezidentləri aksizin ödəyiciləridir. Ölkəmizə idxal zamanı idxal malları üçün vergi tutulan əməliyyatın məbləği gömrük qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq müəyyən olunur. Belə ki, onlar topdan satış bazar qiymətindən aşağı olmayan malların gömrük dəyəridir.

Aksizli əmtəələrin ölkədən ixracı sıfır (0) dərəcəsi ilə vergiyə cəlb olunur.

Dünyanın bəzi ölkələrdə aksizlərin tətbiq edildiyi əmtəələrin dairəsi çox genişdir. Onların sırasına hətta xidmətlər də aid olunur. Belə ki, telefon xidməti, sığorta, nəqliyyat daşımaları və s. Hal-hazırda Almaniyada 25 adda, Yaponiyada 6050-dən çox mallar və xidmətlərə aksizlər müəyyən olunub.

Ölkəmizin “Vergi Məcəlləsinə” əsasən ölkəmizdə aşağıdakı əmtəələr aksizli əmtəələr hesab olunur:

1. İçməli spirt, pivə və spirtli içkiləri;
2. Tütün və tütün məmulatları;
3. Minik avtomobilləri;
4. Neft və neft məhsulları;
5. Zinət əşyaları;

Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən aksiz vergisinə cəlb olunan əmtəələrin aksiz dərəcələrinin təsdiq edilməsi haqqında» 17 dekabr 2014-cü il tarixli 20 nömrəli qərarı ilə idxalda aksizli malların dərəcələri müəyyən edilmişdir.

Ölkəmizdə aksiz tutulan əmtəələrə aksiz markaları tətbiq olunur. Belə ki, aksizli əmtəələrə aksiz əmtəələrinin tətbiqi AR-nın Nazirlər Kabinetinin «Aksiz tutulan mallara, o cümlədən idxal mallarına aksiz markalarının tətbiqi Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» 08 yanvar 2011-ci il tarixli 11 nömrəli qərarı ilə tənzimlənir. Aksizli malları markasız idxal etmək, saxlamaq (şəxsi məqsədlər üçün istisna olmaqla) və ya satmaq qadağa edilir.

Belə ki, yerli və idxal edilən aksizli məhsullarının nomenklaturası eyni olmaqla qanunvericiliklə müəyyən olunur. Aksiz məbləği hesablanarkən spesifik və advalor rüsum dərəcələr tətbiq olunur. Bundan başqa spesifik Bundan əlavə advalor dərəcələr üzrə aksiz məbləği hesablanarkən vergitutma bazası kimi aksizli əmtəələrin gömrük dəyərinin, gömrük rüsumunun və gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yığımlarının həcmi əsas hesab edilir. Mineral xammalın aksizli növləri istisna olmaqla digər aksizli əmtəələr üzrə aksiz dərəcələri demək olar ki, bütün ölkələrdə eynidir. Mineral xammala tətbiq edilən aksiz dərəcələri ayrı-ayrı ölkələrin təbii coğrafi mövqeyindən asılı olaraq bir-birindən fərqlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə yol vergisinin tətbiq edilməsində əsas məqsəd ölkəyə ərazisinə daxil olan avtomobil nəqliyyatı sahiblərinin Azərbaycanın avtomobil yollarından istifadəyə görə vergiyə cəlb olunmasıdır.

Respublikamızın gömrük ərazisinə daxil olan və onun ərazisindən sərnəşin və yük daşınması üçün istifadə edən avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin sahibləri

olan qeyri-rezident müəssisələr və fiziki şəxslər AR-nın avtomobil yollarından istifadəyə görə yol vergisi ödəyirlər.

Belə ki, yol vergisinin vergitutma obyektı ölkəmizin ərazisinə daxil olan xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələridir.

Ölkəmizdə yol vergisinin dərəcələri avtonəqliyyat vasitələrinin növündən, yük götürmə qabiliyyətindən, avtonəqliyyat vasitəsinin yüklə birlikdə ümumi çəkisindən, oxa düşən ağırlıqdan, ölkəmizdə qət edilən məsafədən, təhlükəli yüklərin daşınmasından asılı olaraq tətbiq olunur.

Yol vergisi AR “Vergi Məcəlləsinin” 2010-2015-ci maddələri ilə tənzimlənir.

Ölkəmizdə daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifinin formalaşdırılması və tətbiqi, həmçinin ölkəmizin gömrük sərhəddindən keçən mallardan rüsum tutulması qaydaları «Gömrük tarifi haqqında» AR-nın qanunu ilə müəyyən olunur. Bu qanun 20 iyun 1995-ci ildə qəbul olunmuşdur və 1997-ci ilin sonlarında qüvvəyə minmişdir.

Ölkədə sahibkarlığın inkişafına mane olan problemlərin aradan qaldırılması, XİF iştirakçılarına sağlam rəqabət üçün spesifik rüsumların advalor rüsumlarla əvəz olunmasının 4 mərhələli qrafikinə uyğun olaraq Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə XİFMN-nin 8 mal mövqeyi üzrə spesifik rüsumlar əvəzinə advalor rüsumlar təyin olunmuşdur.

Əmtəə və nəqliyyat vasitələrinin ixracı və idxalı zamanı gömrük rüsum dərəcələrinin tətbiqində məqsəd yalnız AR-nın iqtisadi suverenliyini və daxili bazarı qorumaq deyil, həm də Dövlət büdcə gəlirlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayan gömrük rüsumunun ümumi həcmnin artmasını həyata keçirməkdir.

İqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə transformasiyası ilə əlaqədar olaraq ölkəmizdə həyata keçirilən genişmiqyaslı sosial-iqtisadi islahatlar və milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsinin mühüm amili kimi gömrük-tarif mexanizmindən fəal istifadə olunması nəticəsində, həm gömrük vergi və rüsumlarının dinamikası artmış, həm də onun strukturunda əlverişli meyl formalaşmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev aprelin 17-də Yevlaxda qeyri-neft ixracatçılarının respublika müşavirəsini keçirib. İlham Əliyev yeni iqtisadi modelin əsas hədəfini açıqlayır: bundan sonra iqtisadiyyatımızı ancaq:

- 1) islahatlar;
- 2) innovasiyalar;
- 3) texnologiyalar;
- 4) qeyri-neft sektoru hesabına inkişaf etdirəcəyik

Azərbaycanda gözəl investisiya mühiti var. Son illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına 200 milyard dollardan çox investisiya cəlb edilib. Davos Ümumdünya İqtisadi Forumu Azərbaycan iqtisadiyyatını rəqabiliyyətinə görə dünya miqyasında 37-ci yerə layiq görübdür.

Müşavirədə prezident göstərib ki, son illər ərzində:

- 1) azərbaycanda ciddi islahatlar aparılmışdır.
- 2) regionların social-iqtisadi Dövlət proqramı qəbul edilmişdir.
- 3) sahibkarlara dövlət tərəfindən böyük dəstək göstərilmişdir. Həm iqtisadi və həm social layihələr icra edilmişdir.
- 4) sahibkarlığın inkişafı prioritet məsələlərdən biridir. Hal-hazırda dövlət tərəfindən böyük dəstək göstərilir, regional inkişaf mərkəzləri yaradılır.
- 5) son illərdə sahibkarlığa kömək milli fondu 2 milyard manatdan çox güzəştli şərtlər verilmişdir.
- 6) sahibkarlara siyasi dəstək, mənəvi dəstək, maliyyə dəstəyi sahibkarlığın inkişafı üçün aparılan ciddi islahatlar və onlara edilən güzəştlər qeyri-neft sektorunun inkişafına təkan verən əsas amillərdən biridir.

Son dövrdə 1 milyon 700 min yeni iş yerləri yaradılıb. 2016-cı ildə islahatlar özünün gözəl nəticələrini vermişdir. Bu ilin 3 ayında iqtisadiyyatımızın qeyri-neft sektoru 2,4% artmışdır. Qeyri-neft sənayesi 2%, kənd təsərrüfatı 3,5% artmışdır. Ticarət dövriyyəsi 15%, ixrac 50%-ə yaxın artmış, idxal 17% azalmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı isə 44% artmışdır. Müsbət saldomuz 1 milyard dollardan artıqdır. Biz 3 ayda 1 milyard dollar vəsait qazanmışıq. 2017-ci il uğurlu il olacaq. Valyuta ehtiyatlarımız artıb.

17 sentyabr Prezident İlham Əliyev Pambıqçılığın inkişafına dair respublika müşavirəsində: gələn il 200 min tondan çox pambıq istehsal ediləcək. 24 rayonda pambıq əkilib.

“Azeksport” portalı bu gün artıq dünya miqyasında özünü tanıtdıra bilib. Biz xaricdən sifariş edilən malların istehsalını təmin edə bilərik. Made in Azerbaijan” brendini dünyada tanıtdırmaq üçün praktiki addımlar atılır. Artıq bu brend bu gün dünyada şöhrət qazanır. əlbəttə ki, dövlət tərəfindən təşkil edilmiş sərgilər və sərgilərdə sahibkarların iştirakı gözəl nəticələrə gətirib çıxarır. Biz bundan sonra öz tələbatımızı daxili məhsullarla təmin etməliyik. 3-4 illər ərzində biz çalışmalıyıq ki, əsas istehlak mallarımızla özümüzü tam şəkildə təmin edək. Hazırda əhalimizin sayı artır və iqtisadiyyat dinamik inkişaf edir. Buna görə də insanlar, yaxşı yaşamaq üçün yaxşı işləməlidir. Qeyri-neft məhsulları ixrac edən 60-dan çox şirkətin 450-yə yaxın çeşiddə şərab, say, meyvə-tərəvəz, mineral sular, şirələr, bal, şirniyyat, tekstil və digər məhsullar nümayiş olunur. Bu məhsullar daxili tələbata yönəldilməklə yanaşı, Avropa, MDB ölkələri, Amerika, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Çin, Türkiyə, İran, Səudiyyə, Ərəbistanı və digər ölkələrə ixrac edilir. Adambaşına qeyri-neft ixracının 2025-ci ildə ən azı 450 ABŞ dollarına çatdırılması müəyyən edilmişdir. Bu azı 3 dəfədən çox artım deməkdir.

Dövlət investisiyaları hesabına rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının əsas şərtləri olan etibarlı elektrik, enerji, qaz, su, suvarma, yol nəqliyyat və digər infrastruktur layihələri həyata keçirilib və bu istiqamətdə işlər davam etdirilir. Təkcə bu il 150 min hektardan çox torpağı əkin dövriyyəsinə cəlb etmək və burada yüksək məhsuldarlığa nail olmaq məqsədilə suvarma suyu və elektrik enerjisi ilə təminat layihələri 250 milyon manatdan çox dövlət vəsaiti yönəldilib. Hazırda ölkəmizdə 50 min hektardan çox fındıq bağları mövcuddur. Bu il 60 min tonadək məhsul yığılması gözlənilir.

Son illərdə sənaye parkları, aqroparkların yaradılmasının, dövlət xidmətlərinin genişləndirilməsində şəffaflığın təmin olunmasının, habelə “asan xidmət” mərkəzləri, sahibkarlığa kömək milli fondu, aqrolizinq, azpromo, Azərbaycan investisiya şirkəti və digər təşkilatlar vasitəsilə sahibkarlığa verilən dəstəyi xüsusilə göstərmək lazımdır. İndiyədək verilmiş 130 investisiya sənədi

üzrə 1,2 milyard manatlıq investisiya qoyuluşunun nəzərdə tutulması, hazırda 24 rayon üzrə 142,5 min hektar ərazidə 32 aqroparkın, o cümlədən 12 heyvandarlıq kompleksinin 20 iri bitkiçilik təsərrüfatının yaradılması yaxın illərdə qeyri-neft sektorunda ixrac potensialını artıracaq.

Son dövrdə Çinə şərab ixracı, Almaniyaya nar, çay ixracı, Pakistan, Əfqanıstana quru süd, süd məhsulları, narşirəsi, qənnadı məhsulları, metal boru, metal konstruksiyalar, tikinti materialları, Qətərə isə ət, ət məhsulları, nar şirəsi, Naftalan nefti, kosmetoloji məhsullar ixracda mühüm rol oynayır.

Artıq ixrac bazarında ölkəmizin iqtisadi-ticarət maraqlarının daha dolğun qorunması və təmsil edilməsi məqsədilə ticarət nümayəndələrinin təyin edilməsi ilə bağlı müvafiq fərmanın icrasına başlanılıb. Belə ki, ölkəmizin ilk ticarət nümayəndəsi qeyri-neft məhsulları üzrə əsas ticarət tərəfdaşımız olan Rusiya Federasiyasına təyin olunub. Bundan əlavə Belarusiyada yaradılmış Azərbaycan Ticarət evinin bu yaxınlarda açılışı Ukraynada bununla bağlı işlərin aparılması, Qazaxstanın Aktau şəhərində müasir Logistika Mərkəzi yaradılıb.

İxracın həyata keçirilməsi tədbirləri çərçivəsində AzPROMO tərəfindən cari ilin üç ayında 50-dən çox tədbir keçirilib. 30-dan çox şirkətə ixrac üzrə fərdi xidmət göstərilib, ixrac portalları istifadəyə verilib. "GO EXPORT" layihəsi üzrə 5 proqram təşkil edilib və regionlarda təlimlər keçirilib. İqtisadiyyat Nazirliyinin dəstəyilə "İxracatçılar klubu" habelə Arıçılar, Qablaşdırma, Tikinti materialları istehsalçıları, Şərab, nar, fındıq, meyvə-tərəvəz istehsalçıları və ixracatçıları Assosiasiyaları yaradılıb. Bu ilin ilk rübündə əvvəlki illə müqayisədə qeyri-neft məhsullarının ixracı 8,6% (üzən platformanı istisna etsək 32,5%) o cümlədən kənd təsərrüfatı emal məhsullarının ixracı isə həmin platformanı istisna etsək 25 % artıb. Şərab ixracı 3 ay ərzində 29 faiz, konyak məhsulları ixracı 2,3 dəfə artıb.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində "Ticarət və gömrük işinin təşkili" kafedrasının nəzdində Qeyri-neft məhsullarının ixracı üzrə mərkəz yaradılıb. Bu mərkəzin əsas vəzifəsi sahibkarlara neftdən kənar sahələrin inkişaf etdirilməsi, ixrac potensialının artırılmasına dəstək vermək olacaq. Artıq Az DİU-da bu sahədə kadr hazırlığına xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, biznesmenlər,

marketoloqlar, kommersantlar, beynəlxalq iqtisadçılar, maliyyəçilər hazırlığına diqqət artırılır. Onların yenidən hazırlanması diqqət mərkəzindədir.

Qeyri-neft ixracının 45%-i MDB dövlətləri və Gürcüstanın, 26 faizi Türkiyənin, 12 faizi Avropa İttifaqı Ölkələrinin, 4 faizi Çinin, 13 faizi isə digər ölkələrin payına düşür.

İxrac potensialımız hələ dövrün tələblərinə tam cavab vermir. Belə ki, bəzi kimyəvi məhsulları, qara metal və aliminium, elektrik avadanlıqları, mebel, şərab, meyvə-tərəvəz, pambıq, tütün, fındıq, barama xalça və bir sıra digər məhsullar üzrə ixracın genişləndirilməsi üçün xüsusilə böyük imkanlar mövcuddur.

Göstərilən problemləri həll etmək üçün ixrac yönümlü müəssisələrin yaradılmasının dəstəklənməsi, prioritet ixrac bazarlarında ticarət evlərinin açılması və ticarət nümayəndələrinin təyin olunması, ixrac prosedurlarınındaha da sadələşdirilməsi, Azərbaycanda istehsal olunan məhsullara verilən sertifikatların xarici ölkələrdə tanınması, ixrac məhsullarında keyfiyyət, qablaşdırma və etiketlənmə sahəsində beynəlxalq standartların tətbiqi, ixrac üzrə mütəxəssislərin hazırlanması tədbirləri bundan sonra davam etdiriləcək.

FƏSİL 3 Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı və gömrük-vergi rüsumlarının təkmilləşdirilməsi

3.1 İxrac potensialının artırılmasının gömrük-vergi rüsumlarına təsiri

Ölkədə ixracyönümlü qeyri-neft sektorunda təhlili, müəssisələrin sahə və ərazi prinsipi üzrə yerləşməsindən asılı olaraq məhsullarının istehsalı və reallaşmasına təsir göstərən faktor və şəraitin araşdırılmasıdır. İxrac potensialı anlayışına mövcud yanaşmalar təhlil edilərkən əsas vurğu onun mənşəyinə, “potensial” və “ixrac” anlayışlarının məzmununun təsbit olunmasına yönəldilmişdir.

Müəssisələrin ixrac potensialı ilə əlaqədar xarici ölkələrin alimlərinin elmi əsərlərində üç əsas mövqe diqqəti cəlb edir:

A) İxrac potensialı rəqabətqabiliyyətliliyə bərabər sayılır (Olivye, A.Dayan, R.Urse). İxrac potensialı termini rəqabətqabiliyyətlilik anlayışı ilə əvəz edilir, eyni zamanda məzmunu bir qədər genişləndirilərək bir sıra faktorlar əlavə edilir: xarici ticarət, ticarət konsepsiyası və bu göstəricilər bərabərləşdirilir. Hesab edirik ki, belə bir bərabərləşdirməyə heç bir əsas yoxdur.

B) Bir çox müəlliflər, beynəlxalq xarici ticarət marketinqi üzrə ekspert tövsiyələri hazırlayaraq ixrac potensialı barədə şərh vermirlər (Li Se və digərləri). Həmin müəlliflər hesab edirlər ki, marketinq planları hazırlanarkən aşağıdakı vəzifələrlə uyğun araşdırmalar aparılaraq qərarlar qəbul edilməlidir:

- 1.Bazarın imkanlarının müəyyənləşdirilməsi və onun qiymətləndirilməsi;
- 2.Konsepsiyaların hazırlanması və marketinqin hazırlanması;
- 3.Məqsəd və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi;
- 4.Planlaşdırılmış məqsədlərə nail olunması üçün üsul və strategiyanın müəyyən edilməsi;
- 5.Büdcə layihələri və proqramın reallaşdırılması planının işlənməsi;
- 6.onun reallaşdırılması planı və layihəsi üzrə qərarların nəzərdən keçirilməsi və qəbul edilməsi;

7. Müəssisədə planın hazırlanması, reallaşdırılması və nəzarət mexanizminin nəzərdən keçirilməsi və planın qəbul olunması;

8. Müəssisədə planın reallaşdırılması mexanizminin işə düşməsi və onun nəticələrinin müəyyən edilməsi.

Ölkədə mövcud potensialı qiymətləndirmədən vəzifələri necə həll etmək olar. Qeyd edilən işlər təhlillər əsasında həyata keçirilməlidir, əks təqdirdə plan birtərəfli olacaqdır, heç bir real əsası olmayacaqdır və bu səbəbdən də hesab edirik ki, planın qiymətləndirilməsi birinci dərəcəli məsələdir.

C) Firmaların ixrac potensialının qiymətləndirilməsi barəsində şərhlər verən müəlliflərdə belə bir qiymətləndirmənin dəqiq strukturu yoxdur və onlar ancaq şifahi olaraq tövsiyələr verirlər (V.N.Jukov və b.). Təhlillər əmtəə çeşidlərinin, istehsal güclərinin, təchizat və satışın maddi texniki bazasını, elmi-texniki potensialı, müəssisə rəhbərlərinin və fəhlələrinin kadr tərkibi və strukturu, maliyyə imkanlarının araşdırılmasını qarşıya qoyur.

Respublika iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində fəal inteqrasiyası şəraitində ölkə müəssisələrinin inkişafında mühüm yeri xarici bazarlarda məhsul satışını təşkil edilməsi tutur. Bundan əlavə ixrac potensialı üzrə müxtəlif fikirlərin araşdırılması əsasında həmin anlayışın daha dəqiq xarakterizə edilməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, sənaye müəssisələrinin ixrac potensialı- müəssisələrin istehsal etdiyi və xarici bazarda tələb görən rəqabətə davamlı məhsulların həcmi ilə müəyyənləşdirmək olar. Göstərilənləri bir qədər fərqli sözlərlə ifadə edərək qeyd etmək olar ki, sənaye müəssisələrinin ixrac potensialı mahiyyət etibarilə sənaye müəssisələrində istehsal edilən və xarici istehlakçıların əldə etmək istədikləri məhsulun həcmi ilə müəyyənləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ixrac potensialının formalaşması və reallaşmasına təsir göstərən ən mühüm faktorlar xüsusi olaraq seçilmiş, onlar arasında müəssisələrin istehsal potensialının qiymətləndirilməsi metodikası; müəssisələrin rəqabətə uyğunluğunu nəzəriyyələri və s. mühüm yer tutur.

Respublikanın müəssisələrin ixrac potensialı iqtisadi potensial ilə birbaşa və qırılmaz tellərlə bağlıdır, ixrac potensialının təhlili və qiymətləndirilməsi müəssisələrin ümumi imkanları əsasında aparılır.

Mövcud müəssisələrin öz ixrac potensiallarını qiymətləndirməsi-bütün ixrac siyasətində (strategiyada) ən mühüm yeri tutur. İxrac potensialı problemi-yeni problemdir. Tiplər metodikası, həmin metodlara əsasən kapital məsrəflərinin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi metodikası hələ yoxdur. Ölkədə plan-iqtisadi hesablamalar praktikasında və ixrac potensialının əsaslandırılmış göstəriciləri planlaşdırılmır, nəzərə alınmır və hətta barəsində danışılmır. İqtisadi ədəbiyyatlarda ixrac potensialının müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar araşdırmalar demək olar ki, yoxdur. Araşdırmalarda ümumi sxem əsasında istehsal müəssisələrinin potensialı hesablanılmır.

Hal-hazırda müəssisələrin ixrac potensialının elmi əsaslarla ekspert qiymətləndirilməsi metodikası hazırlanıb, qəbul edilməmişdir. Halbuki həmin metodlar beynəlxalq əməkdaşlığın səmərəliləşdirilməsi istiqamətində səylərin gücləndirilməsinə xidmət edir. Göstəricilər və meyarlar sisteminin hazırlanması, ixrac potensialının kompleks qiymətləndirilməsi üsullarının tətbiqi, aşağıdakı problemlərin həll edilməsinə kömək edər;

- 1) İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olunması;
- 2) Müəssisələrin emi-texniki inkişafının sürətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi;
- 3) Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi;
- 4) Məhsulların keyfiyyətinin və rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi.

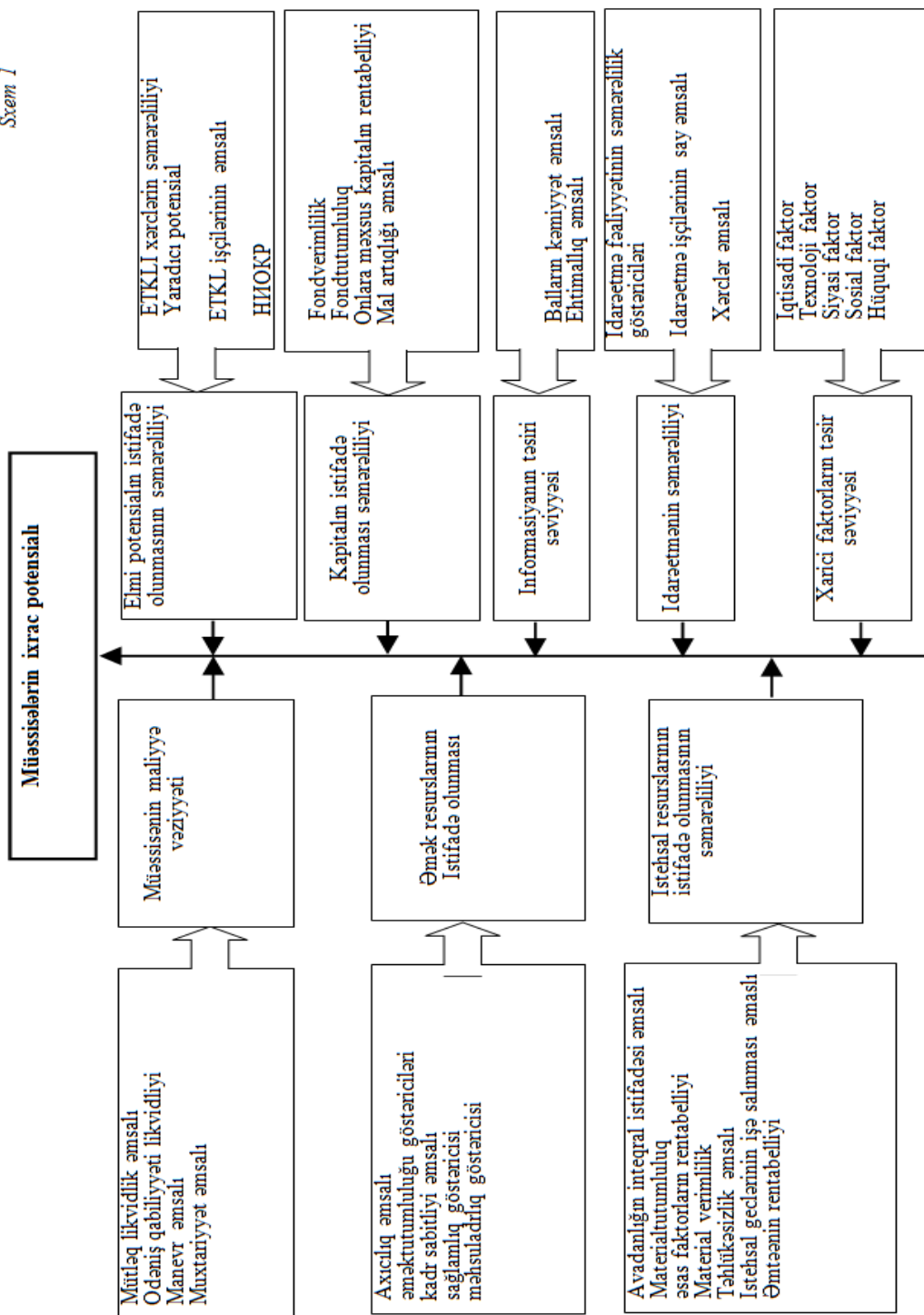
Qeyd etmək lazımdır ki, ixrac potensialının ölçülməsi və idarə edilməsinin mahiyyəti şərh olunur. Sənaye sahələrində ixrac potensialının qiymətləndirilməsinin müxtəlif üsullarının ümumiləşdirilməsi əsasında neft maşınqayırması sahəsinin müəssisələri üçün müvafiq model təklif olunmuşdur (sxem 1).

Mövcud İxrac potensialı vahidinin ölçülməsi baxımından kəmiyyət və ekspert üsullarını xüsusi olaraq qeyd etmək olar. Kəmiyyət metodunda klassik ölçü vahidlərindən istifadə olunur-çəkisi, dəyər ölçüsü vahidləri (manat, dollar və s.), faizlər və s. Ekspert üsulunda qiymətləndirmə balları əsasında sistemli qiymətləndirməyə əsaslanır, həmin məsələ üzrə mütəxəssislərin cəlb edilməsi nəzərdə tutulur.

Göstərilənlərlə yanaşı idarəetmənin səmərəliliyi, ixrac marketinqinin tələblərinə cavab verən ixtisaslı menecerlərin, təşkilati strukturun mövcud olması

da tələb olunur. İdarəetmənin iqtisadi səmərəsinin müəyyənləşdirilməsi, həmçinin idarəetmə potensialının formalaşdırılması üçün, idarəetmə sisteminin saxlanılması və fəaliyyət göstərməsi üçün müvafiq əmək, maddi və maliyyə resurslarının köçürülməsi və xərclər tələb olunur. İdarəetməyə çəkilən xərclər məcmusu istehsal xərclərinin bir hissəsidir. İdarəetmə xərcləri obyektiv olaraq bu və ya digər konkret idarəetmə subyektinin reallaşdırdığı funksiyaların həcmi, məsəbə, idarəetmə prosesinin həyata keçirildiyi texnologiyalarla və s. ilə müəyyənləşdirilir.

Sxem 1

Mövcud göstərilənlər müəssisələrin fəaliyyətinin nəticələrinə və xüsusən də ixrac potensialına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Ölkədə texnoloji təsir praktiki məqsədlər üçün istənilən istehsal münasibətlərində yeni biliklərin tətbiqindən ibarətdir. Biznes texnoloji tərəqqi ilə ayaqlaşmalıdır və burada bütün mərhələlər nəzərə alınmalıdır: xammalın emalı, istehsal mərhələsi, xidmət, əmtəələrin alıcılara təqdim edilməsi. İstehsalda texnoloji innovasiyaların əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Texnoloji innovasiyalar dedikdə yeni üsulların, texnoloji proseslərin tətbiqi, yeni məhsulların yaradılması, mövcud biliklər əsasında yeni texnologiyaların yaradılması başa düşülür. Bütün bunların prinsiplial əhəmiyyəti vardır, xüsusən də mövcud bazarlara daxil olan zaman.

Xarici amillərin təsir səviyyəsi nəzərdən keçirilən hər bir təsir üzrə balların kəmiyyətinin hesablanması yolu ilə ölçülür.

Tədqiqatlar nəticəsində bizim tərəfimizdən sxem tərtib olunmuşdur (sxem 2) xarici amillərin maşınqayırma müəssisələrinin ixrac potensialına təsirinin qiymətləndirilməsinin prinsiplial sxemi) və ixrac potensialına xarici faktorların təsirinin müəyyənləşdirilməsi (FTS) düsturu ilə müəyyənləşdirilmişdir

$$FTS = 0,2 SF^{\circ} + 0,18 HF^{\circ} + 0,15 C^{\circ} + 0,38 Tex^{\circ} + 0,28 İqt.^{\circ},$$

burada

SF° –Siyasi amillərin təsirinin nisbi göstəricisi;

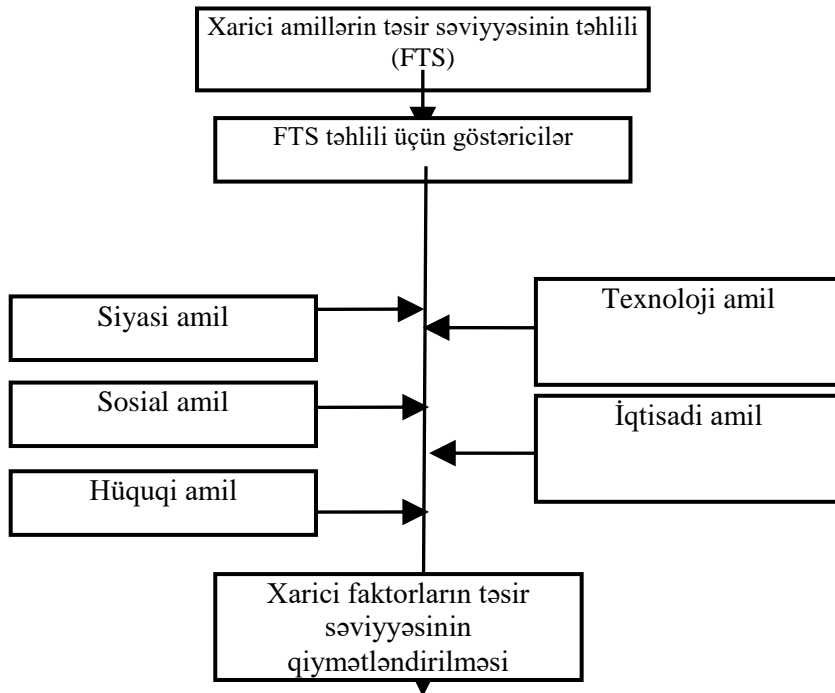
HF° – Hüquqi faktorun təsirinin nisbi göstəricisi;

S° – Sosial amillərin təsirinin nisbi göstəricisi

Tex° –Texniki amillərin təsirinin nisbi göstəricisi

$İqt^{\circ}$ – İqtisadi amillərin təsirinin nisbi göstəricisi

Düsturda göstərilən faktorlar üzrə əmsal tutumluluğu (0,15; 0,12; 0,10; 0,35 və 0,28 müvafiq olaraq) Respublikanın dövlət Statistika Komitəsinin innovasiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və innovasiyalara əngəl törədən amillərin müəyyənləşdirilməsi üçün müəssisə rəhbərləri arasında aparılan sorğu materialları əsasında tərtib olunmuşdur

Belə ki, nisbi göstəricilərin əhəmiyyəti hər zaman 0-dan 1-ə qədər olacaqdır, onlar toplanıldıqda tutumlu əmsallara görə son kriteriyanın nəticəsi (müəssisələrin ixrac potensialının səviyyəsi) təsbit olunmuş hədlərdən kənara çıxacaqdır. Müvafiq olaraq ixrac potensialının səviyyəsi barədə onun 1 vahidinə yaxınlaşmasına əsasən mühakimə irəli sürmək olar. Məsələn əgər ixrac potensialının həcmi 0,51-ə bərabədirsə, xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində uğurdan danışmaq olar, xarici iqtisadi fəaliyyətdə müvəffəqiyyətin əldə olunması ehtimalı 51%-ə bərabərdir.

Təhlil göstərir ki, istənilən müəssisənin texniki səviyyəsi orada istifadə edilən maşın və avadanlıqların təkmilləşdirilməsi səviyyəsi, texnoloji proseslərin səviyyəsi, tətbiq edilən texnoloji üsulların səmərəliliyi, istehsal prosesində hazırlanan məhsullarda elmin və texnikanın nailiyyətlərindən istifadə səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir. Təhlillər istehsalın elmi-texniki səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün aparılır və tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) müəssisələrin texniki vəziyyətinin ümumi vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- 2) Əsas istehsal fondlarının (ƏİF) istifadə olunması səviyyəsinin analizi;
- 3) Məhsulun mütərəqqiliyi və keyfiyyətinin analizi;
- 4) İstehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsinin analizi;
- 5) Əməyin texniki silahlanması səviyyəsinin analizi;
- 6) Yenilik səviyyəsinə görə məhsulda innovasiyanın həcmnin analizi.

Belə ki, təhlillərin aparılması və bununla bağlı qiymətləndirilmələr göstərdi ki indiki dövrdə respublikada neft maşınqayırması müəssisələrinin vəziyyəti bazar tələblərinə cavab vermir, bu isə öz növbəsində müəssisələrin ixrac potensialına mənfi təsir göstərir. Məlumdur ki, bir vaxtlar “Azərneftkimya” Dövlət şirkəti SSRİ-də neft maşınqayırmasının nüvəsini təşkil edirdi və əsaslı təmir, neft və qaz hasilatı avadanlıqlarının 70%-i Azərbaycanda istehsal olunaraq digər regionlara göndərilirdi.

Azərbaycanda neft maşınqayırması sənaye müəssisələri içərisində istehsalın daha çox təmərküzləşməsi ilə seçilir.

Son illərdə “Azərneftkimya” ASC respublikanın neft və kimya sənayesi üçün avadanlıqlar istehsal edən aparıcı müəssisələri özündə birləşdirir. 12 törəmə səhmdar cəmiyyətlərindən, 9 zavoddan ibarətdir ki, həmin müəssisələrdə 127 adda və 623 tip ölçülərində neft-qaz və digər avadanlıqlar istehsal edilir. Bütün istehsal edilən məhsullardan ancaq 11 növ məhsul və 47 tip ölçüsü beynəlxalq standartlara cavab verir, API standartları vardır, bu isə müvafiq olaraq 8,6 % və 7,5 % deməkdir. 2000-2014-cü illərdə ixrac edilən məhsulların xüsusi çəkisində kəskin tərəddüdlər müşahidə olunmuşdur:

Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illər ərzində neft
maşınqayırması müəssisələri üzrə istehsal olunan məhsulun ixracatı
(yekuna görə faizlə)

TSC-nin adları	illər				
	2010	2011	2012	2013	2014
Bakı Neft sənayesi m/z	0,6	4,3	15,2	11,5	6,7
Bakı fəhləsi m/z	15,2	6,0	6,3	5,2	-
Suraxanı m/z	7,5	11,4	46,3	3,4	19,7
Sabunçu m/z (EİB)	34,5	-	-	-	-
B. Sərdarov m/z	1,7	8,7	2,4	3,6	5,4
Zabrat m/z	50,5	51,1	30,3	-	-
Bu zavodlar üzrə orta həcm	11,1	8,3	20,6	18,7	22,3
Bütövlükdə “Azneftkimmaş” ATSC üzrə	9,3	7,4	17,8	13,8	17,3

Mənbə: “Azneftkimmaş” müəssisələrinin hesabat məlumatları əsasında hesablanmış və tərtib edilmişdir

Qeyd etmək lazımdır ki, 2000 ci ildə - 28,5%; 2012 ci ildə - 17,8%; 2013 cü ildə - 13,8%, 2014 cü ildə - 17,3%. Ancaq ayrı-ayrı müəssisələrdə bu göstəricilərin səviyyəsi kifayət qədər fərqlənir

Təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, göstərilən müəssisələr üzrə istehsal olunan məhsullar Baltıqyanı ölkələrə, Vyetnama, Rusiyaya, Ukraynaya, Belarusa, Gürcüstana, Türkmənistana, Özbəkistana, Qazaxıstana və digər ölkələrə ixrac edilir. Həmçinin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici neft şirkətlərinin sifarişləri yerinə yetirilir.

Müəssisəmin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və diaqnostikası baxımından ƏİF-dan istifadənin qiymətləndirilməsi bir neçə istiqamətdə aparılır ki, bunların da kompleksli işlənilməsi onların strukturunun dəyişməsi vəziyyətini, onlardan istifadənin dinamikasını və səmərəliliyini müəyyən etməyə imkan verir. Müəssisənin hansı mülkiyyət formasında olmasından asılı olmayaraq, ƏİF-ın təhlili və qiymətləndirilməsinin əsas istiqamətlərinə bunları aid etmək lazımdır:

- 1) əsas fondların struktur dinamikasının analizi;
- 2) əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyinin analizi;
- 3) avadanlıqların saxlanması və istismarı üzrə xərclərin səmərəliliyinin analizi.

Göstərilən müddəaları rəhbər tutaraq, respublikada bu istiqamətlər üzrə maşın və avadanlıqların istehsalında işlərin vəziyyəti üzərində dayanmaq və qısaca şərh etməyi məqsəduyğun hesab edirik. AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə göstərilən iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə ƏİF-nın strukturu aşağıdakı kimi xarakterizə olunur.

Azərbaycanda maşın və avadanlıqların istehsalında ƏİF-nın strukturu (faizlə)

ƏİF-nın strukturu	İllər				
	2000	2005	2010	2012	2014
Maşın və avadanlıqların istehsalı üzrə cəmi	100	100	100	100	100
O cümlədən:					
Binalar	41,8	42,9	43,8	44,1	47,4
Qurğular	7,0	7,3	15,4	10,1	4,8
Güc maşınları və avadanlıqları	43,3	43,8	37,4	41,3	34,7
Nəqliyyat vasitələri	4,4	3,7	2,0	2,0	0,9
Digər əsas fondlar	3,5	2,3	1,4	2,5	12,2

Mənbə: Azərbaycanın sənayesi, DSK, Bakı, 2008, s.56, 2015, s.79

Məlumatlardan göründüyü kimi, 2000-2014-cü illərdə ƏİF-nın passiv hissəsinin xüsusi çəkisi artıma meyli olmuş, fəal hissəsi isə - əksinə, azalma meyli olmuşdur ki, bu da son nəticədə innovasiya fəaliyyətinə və istehsal olunan məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinə mənfi təsir göstərir və özünü ixracat potensialında da hiss etdirir.

Qeyd etmək vacibdir ki, hazırda Azərbaycanın dünya üzrə neft-qaz avadanlıqlarının istehsalındakı payı onun nəhəng bir enerji ehtiyatları istehsalçısı kimi olan statusuna uyğun gəlmir. Əsas səbəb – respublikanın neft maşınqayırması müəssisələrinə qoyulan kapital qoyuluşlarının aşağı səviyyəsidir.

“Əsrin müqaviləsi” bağlandıqdan sonra və 1995-2014-cü illərdəki dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatına 200 milyard ABŞ dollarına yaxın investisiya qoyulmuşdur ki, bunun da 47,6%-ə qədəri xarici kapital olmuşdur. Onların yarısından

çoxu neft sektoruna yönəldilmişdir. Bununla yanaşı yeni yataqların mənimsənilməsi prosesində, və eləcə də birgə müəssisələr tərəfindən neft sənayesi avadanlıqlarına olan tələbat bir çox hallarda xaricdən gələn təchizat hesabına təmin edilməkdədir, özü də yüksək qiymətlərlə. Halbuki, milli maşınqayırma müəssisələrinin məhsulları yalnız ARDNŞ sistemindəki köhnə neftqazçıxarma idarələri tərəfindən istifadə olunur. Artıq uzun illər boyudur ki, neft sənayesi avadanlıqlarının, konstruksiyalarının, ləvazimatlarının idxalatının həcmi ixrac edilən eyni tip məhsulların həcmi bir neçə dəfə üstələyir. Ona görə də işdə respublikanın neft maşınqayırması müəssisələrində innovasiya fəaliyyətinin təşkilinin vəziyyətinə qiymət verilir və innovasiyalara əngəl törədən amillər müəyyən edilir.

Tədqiqatlar göstərir ki, 2003-cü ildən 2014-cü ilə qədər həm təkmiləşdirilməyə, eləcə də xeyli dəyişikliklərə uğramış məhsulların, həmçinin də tamamilə yeni məhsulların həcmi 9,1 milyon manat olmuşdur ki, bu da bütün buraxılan məhsulun həcmi 0,6%-ni təşkil edir. 2010-2014-cü illərdə bu göstərici 0,4%-ə qədər aşağı düşmüşdür. İnnovasiyalı məhsulların həcmi haqqında məlumatlar aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında maşın və avadanlıqların istehsalı üzrə yenilik səviyyəsinə görə innovasiyalı məhsulların həcmi (min manatla)

Yenilik səviyyəsi	2003-2005	2006-2011	2012	2013	2014
Önəmli dəyişikliklərə uğramış və ya yenidən tətbiq edilən məhsullar	554,5	3091,1	890,3	238,4	-
Təkmilləşməyə uğramış məhsullar	189,4	2605,4	686,2	798,3	-

Mənbə: Azərbaycanın sənayesi, DSK, Bakı, 2008, s.64; Azərbaycanın sənayesi, DSK, Bakı, 2011, s.89; Azərbaycanın sənayesi, DSK, Bakı, 2015, s.91

Belə ki, bu meyl 2007-2014-cü illərdəki dövrdə maşınqayırma sahələrinə qoyulmuş investisiyalara münasibətdə də qeydə alınmışdır (Bax: cədvəl 3). 2003-cü ildən 2007-ci ilə qədər maşın və avadanlıqların əldə edilməsi üçün texnoloji innovasiyalardan ən böyük vəsaitlər 2007-ci ildə müşahidə olunur, beləki, bu il

üzrə onların həcmi ümumi xərclərin 169,8 min manatını (32,4%) təşkil edirdi. Sonrakı illərdə texnoloji innovasiyalarla bağlı olan maşın və avadanlıqların əldə edilməsinə çəkilən məsrəflərin artması müşahidə olunmuşdur. Tədqiq edilən dövr ərzində istehsalın layihələndirilməsi sahəsində və s. məsrəflərə 82,8 min manat həcmində pul xərclənmişdir. Bu faktın özü onu göstərir ki, “Azneftkimmaş” ATSC-nin tərkibinə daxil olan elmi və konstruktor-texnoloji təşkilatların fəaliyyəti qeyri-qənaətbəxş vəziyyətdədir. Belə ki, 2002-2005-ci illərdə maşın və avadanlıqların istehsalına 211,7 min manat, 2006-2010-cu illərdə - 671,7 min manat yönəldilmişdir, sonrakı 3 ildə bu məbləğ 440,4 min manata qədər azalmış, 2014-cü ildə isə əhəmiyyətli dərəcədə artmış və 12667 min manat təşkil etmişdir. Göstərilən dövr ərzində texnoloji innovasiyalara 4908 min manat yönəldilmişdir ki, bu da həmin dövrdəki ümumi xərclərin 35%-ni təşkil etmişdir (Bax: Cədvəl 4).

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, neft maşınqayırması müəssisələrində innovasiyalara ciddi əngəl törədən amillər arasında əvvəlki amillər qrupunda olduğu kimi, birinci yeri iqtisadi amillər; ikinci yeri – istehsal amilləri tutur; digər amillər isə, məsələn: innovasiya fəaliyyətini tənzimləyən və stimullaşdıran qanunverici və normativ-hüquqi sənədlərin çatışmamazlığı, innovasiya infrastrukturunun və texnologiyalar bazarının inkişafdan geri qalması və başqaları üçüncü yeri tutur.

Maşın və avadanlıqların istehsalatında innovasiya üzrə texnoloji yeniliklərə xərclər
(min manat)

Cədvəl 4

İnnovasiyaların növləri	2002-2005		2006-2010		2011		2012		2013		2014	
	Məbləğ	% cəmdə	Məbləğ	% cəmdə	Məbləğ	% cəmdə	Məbləğ	% cəmdə	Məbləğ	% cəmdə	Məbləğ	% cəmdə
Ümumi xərclər O cümlədən:	211,7	100	671,7	100	196,8	100	130,0	100	113,5	100	12667	100
Məhsul innovasiyalar	190,7	90,0	326,6	48,6	196,8	100	81,5	62,7	77,0	67,8	8210	64,8
Proses innovasiyalar	21,0	10,0	345,1	51,4	-	-	48,5	37,3	36,5	32,2	4457	35,2
Yeni istehsal prosesləri üzrə xidmətlərin və üsulların tədqiqatı və işlənməsi	14,4	6,8	-	-	-	-	45,7	35,2	17,2	15,2	8208	64,8
Texnoloji innovasiyalarla əlaqəli maşınların və avadanlığın alınması	171,2	80,9	664,7	98,9	196,8	100,0	35,8	27,5	3,2	2,8	1,4	-
İstehsalat layihələndirilməsi, yeni məhsulların buraxılışı üçün istehsalatın digər hazırlıq növləri, yeni xidmətlərin və ya üsulların tətbiqi	26,1	12,3	7,0	1,1	-	-	48,5	37,3	93,1	82,0	4457,6	35,2
Texnoloji innovasiyalar	-	-	-	-	-	59,9	-	-	-	-	-	-

Mənbə: Azərbaycanın sənayesi, DSK, Bakı, 2008, s.69; Azərbaycanın sənayesi, DSK, Bakı, 2011, s.98; Azərbaycanın sənayesi, DSK, Bakı, 2015, s.100

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın neft maşınqayırmasının ixracat potensialının idarə edilməsinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi üzrə konkret nəticələr və təkliflər formulə edilmişdir.

I. Ölkədə buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və bunun əsasında maşınqayırma müəssisələrinin ixracat potensialının keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə əsaslandırılmış tələblər:

a) bu sahəyə milli və xarici investisiyaların axınını intensivləşdirmək;

b) bu sahədə məhsulun keyfiyyətinin İSO-9000, 150-14000 və API normalalarının təmin edilməsinə yönümlü inteqrasiya sistemi ilə idarə edilməsinin tətbiq edilməsinə nail olmaq;

c) istehsalın elmi-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi;

d) Hazır detalların, sökülə bilən konstruksiyaların və quraşdırma vahidlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

II. Bütün növ resurslardan səmərəli istifadə edilməsi və fəaliyyət göstərməkdə olan idarə sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə respublikanın iri nüfuzlu bankını cəlb etməklə "Azneftkimmaş" ATSC-nin bazasında holdinq şirkətinin yaradılmasının məqsədəuyğunluğu haqqında məsələyə baxılması və həll edilməsi;

III. Sahədə restrukturlaşdırılma çərçivəsində və istehsalın idarə edilməsinin rasionallaşdırılması məqsədilə aşağıdakılara baxılması və həll edilməsi təklif olunur:

a) yaxınlıqda yerləşən istehsalat güclərinin və ya iki əlaqədar maşınqayırma müəssisələrinin birləşdirilməsi buraxılan məhsulun istehsal həcminin artırılmasına və mövcud əsas fondlardan, o cümlədən maşın-parkdan daha səmərəli istifadə edilməsinə imkan verir;

b) boşalmış istehsal meydanlarında respublikanın digər sənaye sahələri və sosial infrastruktur obyektləri üçün hazırda tələbatları idxal hesabına təmin edilən maşın və avadanlıqların istehsalı üzrə yeni və ya birgə müəssisələrin təşkil edilməsi.

IV. Sahədə vertikal birləşmə motivlərinin tətbiq edilməsi bir-birlərilə qarşılıqlı əlaqədə olan istehsalat vahidlərinin koordinasiyası yolu ilə istehsalın səmərəliyinin yüksəldilməsini təmin etmiş olar. Beləki, müəssisələrin birləşməsindən sonra neft maşınqayırması sahəsinin inkişafının alternativ variantlarından biri onun ARDNŞ-nin tərkibinə qatılmasıdır. Bununla yanaşı ayrı-ayrı zavodlarının bazasında birgə müəssisələrin (BM) yaradılması istisna edilmir.

Bütün bunlar ixrac potensialının artmasına, ölkənin valyuta ehtiyatlarının artmasına təsir göstərəcək.

3.2. Respublikada vergi və gömrük daxilolmalarının proqnozlaşdırılması

Hal-hazırda proqnozlaşdırma qarşıya qoyulmuş vəzifələri daha mükəmməl əsaslandırmağa, inkişaf perspektivini müəyyən etməyə imkan verir.

Belə ki, vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması qərarların hazırlanmasının, qəbul edilməsinin əsasını təşkil edir. Belə ki, vergi gəlirləri üzrə proqnozlaşdırmanın əsas funksiyası büdcə tapşırıqlarının kəmiyyət və keyfiyyət ölçülərini müəyyən etmək, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının strategiyasını iqtisadi cəhətdən təsdiq etməkdir. Ölkədə vergi proqnozlaşdırılmasının əsasını qanunvericilik əsasında işlənilib hazırlanmış vergi nəzəriyyəsi təşkil edir. Respublikada vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasında əsas məqsəd gələcək perspektiv dövr üçün icra edilməsidir. Belə ki, vergi gəlirləri üzrə daxilolmalar qarşıdakı dövr üçün planlaşdırılmasının taktika və strategiyaları müəyyən olunmalıdır.

Ölkədə vergilər üzrə büdcə tapşırıqlarının düzgün işlənilib hazırlanması üçün rüblər üzrə vergi daxilolmalarının müəyyən edilməsində taktiki vəzifələr həyata keçirilir. Belə ki, vergiqoymada strateji məqsədlərin tətbiqi hüquqi bazada müəyyən olunur. Bundan başqa vergi daxilolmalarının gələcək üçün müəyyən edilməsi üzrə aparılmış araşdırmaların nəticələri cari vergi öhdəliklərinin icrası zamanı faktiki müəyyən edilmiş hesabat və analitik məlumatlara söykənir. Vergilər sistemində bu məlumatların toplanması, işlənməsi cari il üçün vergiqoymada müsbət ya mənfi meyillərin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər.

Vergi məəcəlləsinə görə vergi taktikası - hakimiyyət orqanları, idarələrinin hərtərəfli təcrübi fəaliyyətində vergi tənzimlənməsinin, nəzarətinin həyata keçməsi, büdcənin klassifikasiyası bölməsində olan maddələr üzrə büdcə gəlirlərinin ümumi quruluşunun işlənilib hazırlanmasını göstərir. Belə ki, keyfiyyətə əsaslanan taktiki işlərin mahiyyəti büdcənin bütövlüyü və bütün səviyyələrdə vaxtında yerinə yetirilməsini göstərir.

Vergilər Nazirliyi Sisteminin vergi xidməti orqanları büdcə üzrə vergi müdaxiləsi üsullarından geniş istifadə edərək, vergidən yayınmanın qarşısı dayandırılır. Təftiş zamanı ödənilməmiş vergi məbləğləri aşkara çıxarılır və büdcəyə daxil etdirilir. Bu isə bütün vergi sisteminin və ayrı-ayrı vergilərin səmərəliliyini göstərir. Bu vergi konsepsiyasının həm əlverişliyini, həm də iqtisadi reallıqlara uyğun olaraq vergiqoymanın tənzimlənməsini göstərir. Belə ki, vergi öhdəliklərinin icrasının yerinə yetirilməsində vergi sisteminin məzmununun ətraflı öyrənilməsi strateji vergi proqnozlaşdırılmasının həyata keçməsinin əsas şərtidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması idarəetmənin nəzəriyyə və praktikasında əsas rol oynayır.

Ölkədə orta müddətə vergi daxilolmalarının proqnozunun işlənilib hazırlanması üçün bu göstəricilər mövcuddur:

1. Ölkənin ərazi və mülkiyyət üzrə gəlirlilik, ölkənin ayrı-ayrı istehsal sahələrinin texniki avadanlıqlarla təzələnməsinə olan tələbatı, əmək haqqı, ölkənin resurs bazası, ölkənin idxal-ixrac əməliyyatları, istehsal, sosial infrastrukturun keyfiyyəti, nəqliyyat vasitələri üçün yolların yararlılığı müəyyən edilir. Göstərilən məlumatlar əsasında iqtisadi, maliyyə və vergi potensialının informasiya bazası müəyyən edilməli və dövrü olaraq təhlil edilməlidir.

2. Ölkə iqtisadiyyatının iqtisadi inkişaf sürəti nəzərə alınmaqla, vergi daxilolmalarının həcmələrinin proqnozlaşdırılması. Bu isə büdcənin ayrı-ayrı maddələrinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ölkənin resurslara olan tələbatları, subsidiyalar, subvensiyalar, dotasiyalara və transfert maliyyələşdirmələrə olan ehtiyacları əks etdirir. Ölkənin potensial gücünün müəyyən edilməsi, vergiqoymada güzəştli rejimin həyata keçməsinə imkan yaradır. Bu isə vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi məsələlərinin həllində əhəmiyyət kəsb edir.

3. Respublikada əmlakın bütün növlərinin inventarizasiyası və iqtisadiyyatın resursa olan ehtiyacı əsasında ölkənin sosial-iqtisadi tələbatının proqnozlaşdırılması. Bunun üçün isə mülkiyyətə sistemində iqtisadi maraqların stimullaşdırılması mexanizmi üzrə lazımı işlər görülməlidir.

4.Ölkədə büdcənin kəsirinin, inflyasiya səviyyəsinin, və bazarın konyukturasının hesablanması.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması zamanı təkcə fiskal məsələlər reallaşmır, həm də vergi tənzimlənməsi sahəsində olan nəzarətin taktika və strategiyasının əsasları yaradılır.

Bundan başqa vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması zamanı maliyyə menecmentini baza ünsürlərdən biri kimi istifadə olunur. Maliyyə menecmenti ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının idarə edilməsi baxımından diqqəti cəlb edir. Buna görə də dövlət maliyyə menecmentini inkişaf etdirməlidir. Mövcud sahənin idarə edilməsini Maliyyə Nazirliyi , İqtisadiyyat Nazirliyi və digər dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət tərəfindən vergi daxilolmalarının planlaşdırılmasının əsas məqsədi hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən vergilərin ödənilməsi nəticəsində büdcəyə daxil olacaq resursları müəyyən etməkdir. Belə ki, resursların planlaşdırılması zamanı dövlət orqanları əvvəlcə vergitutmanın mümkünlüyünün maksimum səviyyəsini müəyyən edirlər. Bu, ölkənin inkişafı ilə dövlət tələbatlarının artımı uçuşuna əsaslanmalıdır. Artan maliyyə tələbatlarının tədqiqi ilə məşğul olan iqtisadçı A.Vaqner tərəfindən «eyni adlı» qanunda əsaslandırılmışdır. Mövcud qanun dövlət xərclərinin bir çox səbəblərdən (əhalinin artımı, sosial sferanın, xidmət sferasında olan tələbatlarının artması, əhalinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi) daimi artan istiqamətini müəyyən etmişdir.

Belə ki, vergi daxilolmaları üzrə müqavilə tapşırıqlarının hazırlanması bir-biri ilə əlaqədar olan məqsədlərlə əlaqədardır.Göstərilən məsələlər bunlarla sıx bağlıdır:

1.Müəyyən müddət üçün iqtisadiyyatın inkişafında yaranmış tendensiyaları uçuşa almaqla, vergi rejimləri üzrə əlverişli variantların tapılması;

2. Əlverişli vergiqoyma variantlarının qiymətləndirilməsində vergi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti, vergi ödəyicilərinin qrupları üzrə müvafiq şəkildə bölgüsünün müəyyən edilməsi;

3.Perspektiv üçün tətbiq ediləcək vergi rejimlərinin üstünlüklərinin müəyyən edilməsi;

4.Keçən dövr üzrə büdcənin icrasında ekspertlərin rəyi nəzərə alınmaqla, yeni dövr üçün vergi daxilolmaları üzrə gəlirlərin layihəsinin müəyyən edilməsi;

5. hökumət və parlament tərəfindən qəbul olunmuş büdcə öhdəliklərinin müzakirəsi, büdcəyə daxil olacaq vergilərin müvafiq qanunlar əsasında dəqiqləşdirilməsi;

6.Ölkədə vergi ödəyiciləri, həm də rəsmi dövlət orqanları tərəfindən daxil olan məlumatlar əsasında idarəetmə qərarlarının hazırlanması;

7.Mövcud işlənmiş materialların düzgünlüyü və tamlığı, büdcə üzrə daxil olacaq vergilərin norma və qaydalarının təkmilləşdirilməsi əsas rol oynayır.

Belə ki, Vergi daxilolmalarının konkret məbləğinin hesablanması zamanı vergi ödəyiciləri ilə büdcə arasında olan qarşılıqlı əlaqələrinin müsbət və mənfi təzahürlərinin ətraflı tədqiq edilməlidir. Büdcəyə təsir göstərən amillərin təhlilinin aparılmasına və gözlənilməz vəziyyətlərinin meydana gəlməsi ehtimalının , ödəyicilərinin məqsədləri ilə büdcə məqsədləri arasında olan fikir ayrılığının iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməlidir.

Alimlər tərəfindən büdcə üzrə vergi daxilolmalarının həcmının proqnozlaşdırılması üzrə xüsusi metodika işlənilib hazırlanmamışdır. İş zamanı vergi daxilolmalarını planlaşdırarkən balans, ekspert korrelyasiya-reqressiya metodu, dinamika sıralarının təhlili, modelləşdirmə metodlarından geniş istifadə olunur.

Ölkədə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının yuxarıda göstərilən metodları elmə məlum olan metodların hamısı deyildir. Göstərilən bu metodlar xüsusi vasitələr kimi istifadə edilir. Vergi proqnozlaşdırılmasının elektronlaşması vergi qoymada əsas bazanın seçilməsində düzgün yol tapmağa, bütün səviyyələrdə büdcənin icra olunması prosesində yarana bilən vəziyyətlərin mümkün sayının müəyyən edilməsinə imkan verir.Bundan başqa, Bununla əlaqədar, hazırda vergi orqanlarına təqdim olunan hesabatların bütün göstəricilərini əhatə edən, standartla uyğun gələn hesabat forması işlənilib hazırlanmışdır.

Bundan əlavə Nəzəri cəhətdən vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasında hər hansı bir üsulun seçilməsi verginin növündən və vergi ödəyicisinin xarakterindən asılı olmalıdır. Ölkədə vergi daxilolmaları üzrə planların hazırlanması vaxtı əvvəlcədən qoyulmuş məqsəd mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasına bu və ya digər üsulun seçilməsi, işçilərin ixtisas səviyyəsindən, vergixidməti orqanlarının texniki cəhətdən təchiz edilməsindən çox asılıdır. Hal-hazırda vergi xidməti orqanlarında informasiyalaşdırma çox yüksək səviyyədə təşkil edilmişdir.

Respublikanın vergi xidməti orqanlarında avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin yaradılması vergi xidməti orqanlarının operativ fəaliyyətinin təmin edilməsinə şərait yaradır. Belə ki, vergi ödəyicilərinin uçotunun və nəzarətinin nəticələri üzrə məlumatların dəqiqliyinin, mühasibat və vergi hesabatlarının keyfiyyətinin yoxlanmasına, vergi daxilolmalarının dinamikasının, vergi ödəyicilərinin tərkibinin, iqtisadi artım göstəricilərinin təhlilinə, vergi daxilolmaları üzrə proqnozların tərtibi üçün məlumatlar bazasının yaranmasına səbəb olur.

Bundan əlavə perspektiv dövr üçün vergiqoyma sisteminin hazırlanması məqsədi ilə idarəetmə qərarlarının çevikliyinin təkmilləşdirilməsinə, keyfiyyətinin yüksəldilməsinə də xüsusi fikir verilməlidir.

Vergi sistemində Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərindən səmərəli istifadə etməklə, vergi təsnifatı əsasında daxilolmaların həcmi planlaşdırmaq, gələcək üçün proqnozlar vermək mümkündür. Ölkədə Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri üzrə tərtib olunmuş xüsusi elektron proqramları vergilərin tərkibi üzrə kodlaşdırılmalıdır. cari və perspektiv vergi daxilolmaları üzrə proqnozları çevik qaydada layihələşdirməyə şərait yaradır.

Respublikada fiziki şəxslərdən gəlir vergisi üzrə vergi daxilolmalarının formalaşdırılmasında elektron proqramına bir sıra göstəricilərin daxil edilməsi müsbət qiymətləndirilməlidir:

1. Ölkədə vergi ödəyicilərinin tərkibində baş verən demoqrafik dəyişikliklərin mövcud vəziyyəti;

2. Vətəndaşların gəlirlərinin artım (azalma) tərzini;
3. Ölkədə adam başına düşən ərzaq məhsullarına, digər zəruri istehlak mallarına, xidmətlərə olan tələbatın müəyyən olunması;
4. Respublikada vətəndaşların kapital yığılmasına olan maraqlarında meyllərin aşkar edilməsi;
5. Respublikada ödəmə qabiliyyətli tələbin istiqamətlərinin müəyyən olunması;
6. Ölkədə vətəndaşların şəxsi vəsaitlərindən istifadəsi ölçülərinin və vergi qoymadan yayınma səylərini müəyyən edən faktor kimi ölkənin əmtəə ilə təminatının müəyyən olunması;
7. Ölkədə proqnozlaşdırılan vergilər üzrə artımın (azalmanın) sosial nəticələrinin müəyyən edilməsi;
8. Respublikada əmlakın inventarlaşdırılmış dəyərinin və həcmının müəyyən olunması.

Belə proqnozlaşdırmadan alınan nəticələr verginin quruluşunu, onun ünsürlərinin effektivliyini müəyyən etməyə, müvafiq qaydada cari ildə əhalidən alınacaq gəlir vergisi üzrə həyata keçirilən vergi konsepsiyasını qiymətləndirməyə şərait yaradacaqdır. Bu isə lazım gəldikdə vergi ödəmələrində düzəlişlər də etməyə imkan yaradacaq.

Ölkəmizdə vergi daxilolmalarının planlaşdırılmasında digər üsullardan istifadə edilməsi, müəyyən dərəcədə qarşıya qoyulan məsələlərlə də bağlıdır. Hal-hazırda ölkənin vergi xidməti orqanlarının avtomatlaşdırılmış informasiya sistemində keçməsi daxil olan informasiyaların toplanmasına, işlənməsi, mütərəqqi tədqiqat üsullarından istifadə etməyə imkan verir. Bu isə müəyyən qədər xərc və zəhmətli məsələ olsa da, iqtisadi baxımdan zəruridir.

Ölkədə vergi daxilolmaları üzrə büdcənin icrası vaxtı hər bir dövlətin vergi qanunvericiliyinin məzmununu bütövləşdirən, qanuni surətdə qəbul edilmiş vergi konsepsiyasının bütün müddəalarına əməl edilməsi xüsusi rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində büdcəyə daxil olan cari vergilərin bütövlüyü və bərabərliyi təmin olunur.

AR Respublika Vergilər Nazirliyi öz fəaliyyətində elmi proqnozlara daha çox üstünlük verir. Ölkədə bir çox proqnozlar artıq özünü müsbət göstərmişdir.

AR Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması vaxtı riskin səviyyəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, digər qiymətləndirilən faktorun təsirinin gözlənilməzliyindən asılı olaraq, vergi daxilolmaları cari plan dövründə ya azala bilər, ya da artar. Ölkədə vergi öhdəlikləri üzrə planın yerinə yetirilməsi yeni vergi məəcəlləsinin qəbulunu tələb edir. Yeni vergi məəcəlləsinə işləyib hazırlayarkən milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmalı və eyni zamanda beynəlxalq standartlardan istifadə olunmalıdır.

AR-də büdcə üzrə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasında təkcə ixtisaslaşdırılmış idarələr iştirak etməlidirlər. Bundan başqa vergi qoymanın gələcək inkişaf istiqamətlərinin hazırlanmasında iqtisadçılar, vergi xidməti idarələrinin mütəxəssisləri də iştirak edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı ölkədə vergi qoyma sahəsində bütün səviyyələrdə büdcənin formalaşdırılmasının yeni prinsiplərini tələb edir. Məhz buna görə də dövlət vergi proqnozlaşdırılması prosesinin özünə də müxtəlif yanaşır. Yəni iqtisadi maraqların bir-birinə zidd olmasına baxmayaraq, ümumi taktika və strategiya ölkə daxilində sabit iqtisadi bazanı yaratmalıdır.

Ölkədə həyata keçirilən büdcə üzrə vergi siyasətində ayrı-ayrı ərazilərin iqtisadi qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması müstəsna rol oynayır. Belə ki, burada dövlətlə əhəlinin maraqları kəsişir. Respublikada bankların filial şəbəkələrinin, maliyyə, sənaye qruplarının, xarici şirkətlərin birgə müəssisələrinin yarıdılması, maliyyə resurslarının kifayət qədər axmasına gətirib çıxaracaq. Ölkənin maliyyə bazasının möhkəmliyi yeni bölüşdürmə proseslərinin çevikliyinə, pul vəsaitlərinin köçürülmə axınlarının azalmasına, sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına səbəb olur.

Ölkəmizdə dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarını proqnozlaşdırarkən büdcənin xərcləri diqqət mərkəzində olmalıdır.

Respublikamızda dövlət büdcəsi üzrə vergi daxilolmalarının düzgün proqnozlaşdırılması iqtisadiyyatın gələcək inkişafı, prioritetləri barədə əvvəlcədən

təsəvvür yaradır. Göstərilən məsələlər isə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizmində vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə sıx bağlı olduğunu göstərir.

Hal-hazırda vergilərin proqnozlaşdırılmasının mühüm istiqaməti iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmaqla büdcəyə vergi daxilolmalarının həcmnin müəyyən olunmasıdır. Vergilərin proqnozlaşdırılmasını həm ölkənin və həm də yerli özünüidarəetmə orqanlarının, vergi ödəyicilərinin mənafeələrini nəzərə alınması deməkdir. Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları səviyyəsində vergilərin proqnozlaşdırılması cari ilə dövlət büdcəsinin və yerli büdcələrin layihələrinin işlənməsi zamanınəzərə alınır. Büdcənin icrası zamanı siyasi, iqtisadi və sosial sahədə qərarların qəbul edilməsi üçün dövlətin habelə təsərrüfat subyektlərinin, bələdiyyələrin orta müddətə, uzunmüddətə sosial-iqtisadi inkişaf proqramının hazırlanmasına əsaslanır.

Bundan başqa vergilərin proqnozlaşdırılması iqtisadiyyatın, onun prioritet sahələrinin inkişafını əks etdirən mühüm sosial-iqtisadi göstəricilərə uyğun olmalıdır. Bu göstəricilər ölkənin aparıcı iqtisad yönümlü təşkilatları: İqtisadiyyat Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Milli Bank, Statistika Komitəsi, bələdiyyələr tərəfindən araşdırılır. Obyektiv və ya subyektiv səbəblərlə bağlı olan respublikanın artan tələbatını nəzərə alaraq bu orqanlar vergidən daxilolmaları proqnozlaşdırarkən onların maksimum səviyyədə toplanmasının mümkünlüyü müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Obyektiv səbəblərə əhalinin təbii artımı, elmi texniki tərəqqinin inkişafının zəruriliyi, ölkənin təhlükəsizliyinin və müdafiə qabiliyyətinin təmin olunması, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi amilləri çıxış edirlər. Bundan başqa subyektiv səbəblər isə idarəetmə orqanlarının mövcud tələbi və uyğun orqanların daha çox maliyyə vəsaitlərinə malik olmaq istəyi ola bilər. Bundan əlavə xərclərin artması ilə bağlı vergi ödəyicilərindən daha çox vəsait alınması istiqaməti müəyyən iqtisadi azalmalarla şərtlənə bilər:

- 1) istehsal sahələrinin iqtisadi artım imkanları və iqtisadiyyatın effektivliyinin yüksəldilməsi;

2) vergi ödəmələrinin səviyyəsi ilə, əks halda vergilər iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsir göstərir və sahibkarlıq fəaliyyətini azaldır.

Belə ki, vergilərin proqnozlaşdırılması prosesində göstərilən məsələlər nəzərə alınmalıdır.

Dünya iqtisadi ədəbiyyatında operativ, qısamüddətli və ortamüddətli vergi proqnozlaşdırılması tətbiq olunur.

Ölkədə operativ vergi proqnozlaşdırılması Maliyyə Nazirliyi və maliyyə idarələri tərəfindən aylıq və rüblük tərtib olunur. Belə ki, iqtisadi təsnifatlaşdırmaya uyğun olaraq yaxın dövr üçün, maliyyələşmə limitinin müəyyən edilməsi üçün vergi daxilolmalarını real qiymətləndirməyə şərait yaradır. Bundan əlavə operativ proqnozlaşdırma əsasında vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi həyata keçirilir.

Ölkədə qısamüddətli vergi proqnozlaşdırılması növbəti ilə dövlət büdcəsinin, muxtar respublika və yerli büdcələrin layihələrinin hazırlanmasında istifadə edilir.

Qısamüddətli proqnozlaşdırma məsələsi iqtisadiyyat yönümlü orqanların bir sıra ardıcıl və əlaqəli fəaliyyətindən asılıdır.

1. Ölkədə vergi qanunvericiliyi və ya müxtəlif vergi növləri üzrə proqnozların tərtibi zamanı bütün müsbət və ya mənfi hallar dəqiq analiz olunmalıdır.

2. Mənfi halların aradan qaldırılması, vergi bazasının genişləndirilməsi, vergilərin stimullaşdırıcı rolunun yüksəldilməsi, büdcə gəlirlərinin artırılması istiqamətində vergi qanunvericiliyində əlavələr və dəyişikliklər aparılması üzrə təkliflər irəli sürülür.

3. Cari ildə vergi daxilolmalarına təsir edən iqtisadi faktorlar öyrənilir və mənfi ünsürlərin aradan qaldırılması üçün təkliflər irəli sürülür.

4. Keçən dövr ərzində hər bir vergi növü üzrə büdcəyə daxilolmaların vəziyyətini analiz etməklə və cari ilin sonuna qədər iqtisadi göstəricilərə təsir edə biləcək faktorlar nəzərə alınmaqla gözlənilən daxilolmaların qiymətləndirilməsi

əsasında bütün vergi daxilolmaları üzrə gözlənilən kənarlaşmalar, ölkənin inkişafına siyasi mühitin təsiri və s.məsələlərə diqqət yetirilməlidir.

5. Gələcək il üçün büdcənin tərkibində vergi daxilolmalarının, bütünlüklə respublikanın, habelə hər bir təsərrüfat subyektinin sosial-iqtisadi inkişafının proqnoz göstəricilərinin, vergi qanunvericiliyində aparılan dəyişiklik, əlavələri özündə əks etdirən aktların layihələri ilk etapda icraedici orqanlarda baxılır. Daha sonra müsbət rəy alındıqda sonra qanunverici hakimiyyət orqanlarına təqdim olunur.

Ölkəmizdə vergilərin operativ və qısamüddətli proqnozlaşdırılması cari proqnozlaşdırma prosesinin vahid sistemi kimi özünü göstərir. Burada taktiki məsələlər öz həllini tapır, ardıcıl olaraq strateji vergi proqnozlaşdırılmasının işlənilməsi hazırlanması üçün şərait yaranır. Mövcud strategiya ortamüddətli və uzunmüddətli vergi proqnozlaşdırılması prosesində müəyyən olunur. Gələcək üçün proqnozlaşdırma kimi qiymətləndirilən ortamüddətli və uzunmüddətli proqnozlaşdırma cari proqnozlaşdırmadan köklü surətdə fərqlənir.

Belə ki, cari proqnozlaşdırma büdcə layihəsinin bir il üçün tərtibinə və təsdiqinə söykənir. Bundan əlavə vergilərin məcmusu və onların ayrı-ayrı növləri üzrə dəqiq araşdırmalar aparılır, vergi məbləğləri müəyyən olunur. Belə ki, həm cari, həm də perspektiv proqnozlaşdırma müəyyən dövr üçün ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozlarına əsasən tərtib edilir. Ölkədə planlaşdırılan dövr üçün iqtisadiyyatın inkişaf sürəti və dövlətin investisiya imkanları bilavasitə yığılan vergilərin həcmindən ilə bağlıdır. Ölkədə perspektiv proqnozlaşdırma ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozları vergi məbləğinin həcmi ilə bağlıdır.

Göstərmək vacibdir ki, vergilərin və rüsumların proqnozlaşdırılması prosesində vergi idarələrinin nəzarət işinin təkmilləşdirilməsi habelə, dövlətin ümumi iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması, sahibkarlara əlverişli şəraitin yaradılması üzrə tədbirlər də hazırlanır. Bu işə əlavə rüsum və vergi daxilolmalarının planlaşdırılmasına imkan verir. Ölkədə vergi proqnozlaşdırılması prosesində mövcud qanunvericiliyin, dövlətlə əhali və

təsərrüfat sahələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin tənzimlənməsi sahəsində dövlətin normativ- hüquqi aktlar sahəsində sənədlər mövcuddur.

Bu sənədlər xüsusilə bu təkliflər müəssisələrin qarşılıqlı və banklara olan borclarının azaldılmasına, müəssisələrin, əhalinin öz şəxsi vəsaitlərini banklarda, digər kredit təşkilatlarında yerləşdirilməsi üçün zəruri şəraitin təmin edilməsinə, iqtisadiyyatda baş verən neqativ halların qarşısının alınmasına, büdcə gəlirlərinin çoxaldılmasına xidmət edir.

Belə ki, dövlət səviyyəsində gömrük-vergi proqnozlaşdırılması perspektiv dövr üçün müvafiq idarələrin büdcəyə ödəmələrinin mexaniki müəyyən edilməsi deyil, yaxın perspektiv dövr üçün ümumdövlət, sahələr üzrə problemlərin həllində ölkənin iqtisadi potensialının müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması çox çətin və məsuliyyətli bir iş olmaqla ölkədə baş verən siyasi, iqtisadi və sosial məsələlərin, onların gələcək istiqamətlərini müəyyən etməyi qarşıda qoyur. Göstərmək vacibdir ki, gələcək dövr üçün vergi daxilolmalarının həcmi real qiymətləndirmək, onun əsasında bütün səviyyəli büdcələrin vaxtında, keyfiyyətli tərtibi və təsdiqini həyata keçirmək olar.

Müasir qloballaşma və regional yaxınlaşma şəraitində iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər, onun böhrandan çıxması, büdcəyə ödəmələr məsələlərinin həlli, vergi bazasına təsir edən faktorların nəzərə alınmasını tələb edir.

Respublikada gömrük rüsumları və vergilərin proqnozlaşdırılması sadəcə vergi ödənişlərinin azaldılmasını deyil, həm də mövcud qanunvericilikdə göstərilən vergi və rüsum güzəştlərinin də nəzərə alınmasını tələb edir.

Gömrük-vergi proqnozlaşdırılmasında mühüm məsələlərdən biri fəaliyyətdə olan gömrük- vergi qanunvericiliyinə ciddi əməl olunmasıdır.

Belə ki, dövlət və vergi-rüsum ödəyicilərinin səviyyəsində gömrük-vergilərin proqnozlaşdırılması prosesində dövlətin və vergi-rüsum ödəyicilərinin maraqları bir-biri ilə uzlaşmalıdır. Bu işdə dövlət öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün daha çox vəsait əldə etməyə səy göstərir. Belə ki, rüsum- vergi ödəyicilərinin imkanlarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Gömrük- vergi ödəyiciləri isə

qanunvericiliklə təsbit edilmiş hüquqlardan səmərəli istifadə etməyə çalışaraq dövlət qarşısında öz öhdəliklərinin azaldılması üçün bütün imkanlardan istifadə etməyə səy göstərirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, büdcə gəlirlərinin həcm və quruluşunda baş verən dəyişikliklər başqa sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamikasına təsir edir. Belə ki, büdcə gəlirlərinin əlverişli səviyyəsinin formalaşdırılması üçün istehsal tutumunun genişləndirilməsinə, məşğulluğun artmasına səviyyəsinin yüksəldilməsinə, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına səbəb olur. Belə ki, bazar iqtisadiyyatının və büdcə proseslərinin idarə olunmasının əsas şərtlərindən biri onların inkişafının etibarlı şəkildə proqnozlaşdırılmasından ibarətdir. Belə ki, proqnozlaşdırma ehtimallı xarakter daşdığından onlar əsasən statistik modelləşdirmə əsasında öyrənilir.

Dünyada trend və statistik modellər əsasında qarşılıqlı əlaqələrin aşkar edilməsi və səciyyəvi hadisənin inkişaf meylini qabaqcadan görməyə şərait yaradır.

Hazırkı müasir dövrdə qısamüddətli proqnozların verilməsi daha məqsədəuyğundur. Proqnozun xətalılığını qiymətləndirmək üçün proqnozun etibarlılıq intervalı müəyyən edilir. İntervalın sərhədi bu düsturla müəyyən edilir:

$$\hat{y}_t \pm t_\alpha S_{y_t}$$

Burada, t_α - S tyudent bölgüsü üzrə etibarlılıq əmsalını,

S_{y_t} – sərbəstlik dərəcəsinin sayına (variasiyası sərbəst olan statistik məcmu ünsürlərinin sayı) görə trenddən qalıq orta kvadratik uzaqlaşmanı göstərir.

Qalıq orta kvadratik uzaqlaşma bu formula ilə müəyyən edilir:

$$S_{y_t} = \sqrt{\frac{\sum (y_i - \hat{y}_t)^2}{n - m}}$$

Burada, n- dinamika sıralarının səviyyələrinin sayını, m- trend modelinə adekvat parametrlərin sayını göstərir.

Belə ki, proqnozlaşdırılan hadisənin intervalının ehtimallı sərhəddi:

$(\hat{y}_t - t_\alpha \times S_{y_t}) \leq y_{pr} \leq (\hat{y}_t + t_\alpha \times S_{y_t})$ formula ilə müəyyən edilir

2016-cı il üçün gömrük vergi və rüsumların verilmiş proqnozu üçün etibarlılıq intervalını hesablayaq. Bizim modelə və dinamika sıralarının səviyyələrinin sayına görə sərbəstlik dərəcəsi 7-yə bərabər olacaqdır. Buradan studentin cədvəl qiyməti $t_\alpha = 2,447$ -ə bərabərdir. Onda qalıq orta kvadratik uzaqlaşma,

$$S_{\hat{y}_t} = \sqrt{\frac{8802,93}{8-2}} = \sqrt{\frac{8802,93}{6}} = \sqrt{1467,155} = \pm 38,3$$

təşkil edəcəkdir. Trend modeli üzrə verilmiş proqnoz göstəricisinin etibarlılıq intervalı aşağıdakı kimi olacaqdır.

$$1095,1 - 2,447 \times 38,3 \leq y_{pr} \leq 1095,1 + 2,447 \times 38,3$$

$$1001,4 \leq y_{pr} \leq 1188,8$$

Belə ki, tədqiqatlar göstərir ki, 2017-ci ildə də gömrük vergi və rüsumları üzrə büdcəyə daxilolmaların həcmində artım gözlənilir. Proqnoza görə bu artım 2017-ci ilə nisbətən 5,4%, yəni 40 mlrd.manat təşkil edəcəkdir.

Nəhayət sosial-iqtisadi inkişafın mühüm cəhətlərini aşkar etməyə imkan verən proqnozlaşdırma üsullarından büdcənin proseslərinin inkişaf meyli və dinamikasını qiymətləndirərkən istifadə edilir. Belə ki, yalnız bu halda gömrük vergi və rüsumlarının ölkə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində yeri və əhəmiyyətini düzgün müəyyən etmək olar.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ölkənin dövlət büdcəsi iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin və idarədilməsinin əsas vasitəsidir. Büdcənin gəlir və xərclərinin əlverişli və balanslaşdırılmış strukturunun yaradılması milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsinin mühüm amildir. Respublikanın büdcə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergilərinin əsas rolu vardır. Bundan başqa gömrük vergi və rüsumları vasitəsilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi icra olunur. Büdcə sistemi, milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsində gömrük tarif və vergilərin rolu, habelə onun artırılması imkanları öyrənilmişdir. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə dərəcəsi cəmiyyətin inkişafının mərhələlərində vəzifələrdən asılı olaraq fərqlənir. Belə ki, tənzimlənmənin seçilən forma və üsulları da müəyyən olunur.

Dövlət fiskal funksiyanın yerinə yetirməklə deyil, eyni zamanda dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunmasında yaxından iştirak etməlidir.

Müasir şəraitində iqtisadi məsələlərin dövlət maliyyəsi vasitəsilə tənzimlənməsi sisteminin əsasını gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü təşkil edir. Respublika miqyasında iqtisadi tsiklin dövriliyinin tam təmin olunması, əhalinin sosial ehtiyaclarının ödənilməsi üçün pul vəsaitlərinin mərkəzləşdirilməsi vacibdir. Belə ki, büdcə sosial-iqtisadi proqramların həyata keçirilməsinə şərait yaratmaqla, iqtisadiyyatın əsas sahələrinin inkişafında, ətraf mühitin qorunmasının təmin edilməsində, struktur problemlərin həll edilməsində, dövlətin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Ölkədə iqtisadi artımı təmin etmək və zəruri tələbin ödənilməsi üçün ÜDM-un dəyərinin bir hissəsinin yenidən bölgüsünü həyata keçirmək məqsədilə dövlət və istehsal sahələri arasında yaranan pul münasibətləri formalaşır.

- Hazırki inkişaf dövründə vergilərin məzmunu onların funksional təyinatı ilə müəyyən olunur. Vergilər stimullaşdırıcı, tənzimləyici, bölüşdürücü, fiskal, uçot-nəzarət, məhdudlaşdırıcı vəzifələri yerinə yetirirlər.

- Ölkədə mikrosəviyyədə vergi tənzimlənməsinin məqsədi rəqabətqabiliyyətliliyin təmin edilməsi, bazar strukturlarının inkişafı, investisiyanın, elmi

tədqiqat işlərinin stimullaşdırılmasına, iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə və ödəmə qabiliyyətli tələbə uyğun olaraq həyata keçirilir. Belə ki, mikrosəviyyədə vergilər əsasən stimullaşdırıcı rolu oynayır.

- Makrosəviyyədə isə vergi tənzimlənməsi iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi, iqtisadi artımın, məşğulluğun təmin edilməsində, inflyasiyaya təsir göstərməsində, sosial infrastrukturun inkişafında mühüm rol oynayır. XİF sahəsində dünya təsərrüfatına inteqrasiyalılığın səviyyəsinin yüksəldilməsini, xarici ticarətin, kapitalın və işçi qüvvəsinin miqrasiyasının tənzimlənməsi həyata keçir. Bundan başqa sahibkarlığın stimullaşdırılmasını, innovasiya proseslərinin, ixracatın inkişafını təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, makrosəviyyədə büdcə siyasətinin amili olan vergilər ilk növbədə fiskal vasitə kimi özünü biruzə verir.

- Tədqiqatlara əsasən vergi siyasətinin qurulmasının metodoloji şərtlərinə bunlar aiddir:

1. Ölkədə vergi hüquqi forma və üsullarının vergi tənzimlənməsi modelinin nəzəri əsasının müəyyən olunması;
2. Ölkədə iqtisadi tsiklin müəyyən mərhələsində cəmiyyətin tələbatına müvafiq olaraq vergi sistemində düzəlişlər etməyə imkan verən operativ vergi mexanizminin yaradılması;
3. Ölkədə valyuta-maliyyə tənzimlənməsi də daxil edilməklə vergi siyasətinin büdcə, pul-kredit sistemləri ilə əlaqələndirilməsi;
4. Respublikada həyata keçirilən sosial-iqtisadi dəyişikliklər bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun operativ vergi sisteminin formalaşdırılmasını tələb edir. Respublikada həyata keçirilən vergi islahatı mövcud prinsiplərə arxalanır:
 - a) Ölkədə vergi islahatının son dərəcə yumşaq olması;
 - b) Respublikanın vergi qanunvericiliyində edilən dəyişikliklər hər bir vergi ödəyicisinə aydın edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi dərəcələrinin son hədd səviyyəsində aşağı salınması vergidən yayınma hallarının azalmasına səbəb olur. Belə ki, bu prinsipə

riayət edilməsi başqa tərəfdən də ölkədə investisiya üçün əlverişli mühitün yaradılmasına və gəlirlərin leqallaşdırılmasına səbəb olur.

- Hazırki ölkənin inkişafı istiqamətində aparılan islahatlar Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə daha sürətlə inteqrasiya olunmuşdur. XIƏ-də iştirak edən Azərbaycan da milli iqtisadiyyatının bazar prinsipləri əsasında formalaşdırılmasını, dünya bazarında mövqeyinin qorunmasını qarşıya məqsəd qoyur. Mövcud məsələlərin həll edilməsində dövlətin gömrük-vergi siyasəti müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Hazırda ölkənin gömrük siyasəti bir sıra prinsiplərə əsaslanır:

1. Respublikanın maraqlarının təmin edilməsi məqsədilə gömrük siyasətinin prioritet istiqamətlərini öyrənmək;
2. Ölkənin ümumilli maraqların prioritetliyi saxlanılmaqla dövlətin və xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçılarının maraqlarını gözlənilməsi;
3. Respublikanın nəinki xarici iqtisadi təhlükəsizliyini, habelə onun ərzaq, texnoloji, ekoloji, elmi, maliyyə və digər sahələr üzrə təhlükəsizliyinin təmin olunması;
4. Respublikada dövlət tərəfindən xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunun yaxşılaşdırılmasına təsir göstərilməsi;
5. Respublikanın maraqları baxımından zəruri olduqda dövlət nəzarətinin artırılması.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması hər bir dövlətin əsas işidir. İqtisadi təhlükəsizlik – ölkənin müstəqilliyinin əsası sabitliyin təminatçısı və cəmiyyət üzvlərinin yüksək həyat səviyyəsinin təminatçısıdır. Ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafına şərait yaradan, dövlətin, cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün tələbatını ödəmək qabiliyyəti ölkədə biruzə vergi siyasəti ilə sıx bağlıdır. Bütün bunlar isə xalqın maddi rifahlarının yaxşılaşmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., Azərbaycan 1995, 63 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. B., «Hüquq ədəbiyyatı» 2000, 335 s.
3. Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsi. Bakı 2013
4. Azərbaycan Respublikasının Gömrük qanunvericiliyi. B., 2000, 588 s.
- 5.
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri –2015. B., 2016
7. Бабич А.М., Палова Л.Н. **Государственные и муниципальные финансы.** М. ЮНИТИ. 2002.
8. Вағиров D.A. Vergi auditi. B., Maarif nəşriyyatı., 1999
9. Балабанов И.Т, Балабанов А.И. Внешнеэкономические связи.М., 1998
- 10.Бекин Г.И. Еременко В.Г., Кузин В.А., Мочин В.В. Шамахов В.А. Таможенный брокер. Санк-Петербург –1998.с.
- 11.Вədəlov Ş.Ş., Мəһəրрəмов R.В., Qurbanov F.Ə. «Büdcə sistemi» (dərslük). B., 2003.
- 12.Бублик Н.Д., Секерин А.Б., Попенков С.В. Новейшие компьютерные технологии прогнозирования финансовых показателей. В 2-х томах.Уфа, 1998, 440 с.
- 13.«Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. B. 2002.
- 14.Əliyev A., Şəkərəliyev A. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. B., 2002, 440 s.
- 15.Финансы. Учебник под. ред. Проф. М.В. Романовского, проф. О.В. Врублевской, проф. Б.М. Сабайти. М., 2001, 520 с.
16. «Gömrük xəbərləri» qəzeti. B. 2011-2016-cü illər
- 17.Heydərov K.F. Gömrük işinin əsasları. I cild. Gömrük işinin təşkili və texnologiyası. B., Azərnəşr. 1998-496 s.
- 18.Həsənli M.X. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin vergi sistemlərinin formalaşdırılması. B., Azərnəşr, 1995. 96 s.

19. Həsənlı M.X. Vergılər B., Şərq-Qərb nəşriyyatı. 1998, 416 s.
20. Həsənov R.T. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptuar əsasları. B., Elm nəşriyyatı, 1998, 343 s.
21. Халипов С.В. Таможенное право. М., 2001, 132 с.
22. Ханкişiyev В.А., Mirzəyev M.M. Dövlət maliyyəsi. B., 1998,